

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ГУМАНИТАРЛЫҚ
АКАДЕМИЯСЫНЫҢ ХАБАРШЫСЫ

Ғылыми журнал

ВЕСТНИК
ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ
ГУМАНИТАРНОЙ АКАДЕМИИ

2 (31) - 2015

Орал
Уральск

ББК 74.58

Г 93

Қазақстан Республикасының мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігі 19.12.2000ж. №1667-Ж куәлік

Мекеме: Батыс Қазақстан гуманитарлық академиясы

Журнал 2001 жылдың сәуір айынан бастап тоқсанға бір рет шығады

Жауапты редактор: М.Б.Сабыр - ф.ғ.д., профессор.

Редакция алқасы: Жұмақаева Б.С. – х.ғ.к., профессор; Шынтемірова Б.Ғ. – т.ғ.д., профессор; Ерназаров Ж.Т. – т.ғ.к., профессор; Құрманалин С.Б. – т.ғ.к., доцент; Абдрахманова Р.Л. – т.ғ.к., доцент; Машанова С.А. – экономика магистрі; Серғазиев Х.К. – ақпараттық есептеу орталығының меңгерушісі

ISBN 9965-553-26-2

БҚГА хабаршысының бұл санына 2015 жылдың 26-27 ақпанында БҚИГУ, Батыс Қазақстан гуманитарлық академиясы ұйымдастырумен Ұлы Жеңістің 70 жылдығына арналған «**1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысы: тарих тағылымы және жаңаша пайымдаулар**» атты республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары топтастырылды.

МАЗМҰНЫ

ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫ СОҒЫС ЖАҒДАЙЫНДА ЖӘНЕ ТЫЛДАҒЫ ЕРЛІК

Курманова Г.К. Исторический опыт финансовой политики государства.....	5
Курманова Г.К., Ким А.А., Айтмуканова Г.М. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қаржының әскери бағытқа жұмсалуды	12
Габдрахманов М.Г., Тогашева Д.С., Кусикбаева Л.З. Қазақстан Республикасындағы туризмнің даму тарихы.....	20
Гришина С.Ф. От счетоводства до МСФО в отдельных отраслях АПК.....	24
Габдрахманов Е.Г., Нурманова А.К. Состояние сельского хозяйства в годы Отечественной войны.....	28
Рысбекова Л.Т. Перестройка экономики на военный лад и ее дальнейшее развитие в годы Великой Отечественной войны (1941-1945гг).....	32
Машанова С.А. , Салимбаева Ш.Д. Бюджеттік жоспарлауда мемлекеттік шығындар жүйесін қалыптастыру механизмін жетілдіру.....	44
Иманғалиева Д. Проект кредитования крестьянского хозяйства в Западно-Казахстанской области.....	51
Темиргалиев А. Налогообложение в период Великой Отечественной войны.....	59

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ МЕН КӨСЕМСӨЗІНДЕГІ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ТАҚЫРЫБЫ

Қайыров А.Б. Б.Момышұлы афоризмдеріндегі «соғыс», «ұрыс», «парыз», «ерлік», «батырлық» концептілері.....	65
Қуаныш Т.Т. Қазақ поэзиясындағы екінші дүниежүзілік соғыс тақырыбы.....	72
Бекмашева А.Н. Қасым Аманжолов поэзиясының тіл көркемдігі.....	80

Абдулманов А.А. XX ғасыр 1960-1990 жылдарында салалық терминдерді реттеу және терминологиялық сөздіктер құру мәселесі (мұнай-газ саласына қатысты).....	85
Утемисова Э.К. Роман Вирджинии Вульф «К маяку»: проблема художественного образа.....	93
Утегалиева Б.Б., Баярыстанова А.А. Интернет в обучении письменным видам речевой деятельности.....	101
Баделова Л.А. Қазақтың қара өлеңі-күдіретім.....	115
Кубанова Қ. Қазақ тіліндегі кейбір көнерген сөздердің сыры..	125
Сырымова П.М. Джек Лондонның повестері мен әңгімелеріндегі биік рух.....	133
Зейнешов Б. Жәркен Бөдешұлының «Жұлдызтастың жарығы» атты жыр жинағына туралы.....	142
Сейтхалиева А. Жоғары оқу орнының білім беру үрдісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың мәселесі.....	150
Ихсанов Д.Г. Роль акционерных обществ в экономике.....	156
Ихсанова А.А. Формы и методы финансирования отраслей социальной сферы.....	160
Сабыр Ғ.К. Шернияз Жарылғасұлы шығармашылығының өзіндік сипаты	166

ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫ СОҒЫС ЖАҒДАЙЫНДА ЖӘНЕ ТЫЛДАҒЫ ЕРЛІК

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ ФИНАНСОВОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА

КУРМАНОВА Г.К.
к.э.н., доцент ЗКИГУ

Из имеющихся историографических данных можно сделать вывод, что при высоком уровне изученности военной экономики СССР в целом, деятельность и структура финансовых институтов не подверглись детальному исследованию. Научный аспект актуальности темы определяется исторической преемственностью и пониманием цивилизационного своеобразия финансовых институтов советского государственного строя. В отличие от рыночной модели, советская мобилизационная модель опиралась преимущественно на государственную или максимально контролируемую государством общественную собственность, использовало преимущественно не категории материального интереса, выгоды и т.п., а совокупность внеэкономических механизмов (внеэкономическое принуждение, социальную мобилизацию) [1]. Как отмечает Сенявский А.С. инструментами ценностно-психологической мобилизации являлись советская идеология и, на ее основе, агитация и пропаганда. Институтами социальной мобилизации были партия, общественно-политические и общественные организации (советы, профсоюзы, комсомол, творческие союзы), экономические «ячейки» (предприятия: заводы, колхозы, организации и их трудовые коллективы). Формами социальной мобилизации в экономической сфере являлись трудовые почины, социалистическое соревнование и др., позволявшие использовать инициативу и творчество масс, выступавшие важным элементом мотивации труда.

Нарком финансов СССР Зверев А.Г., Бодров М. характеризовали финансовую сферу СССР в статьях

периодической печати военных лет (журналы «Большевик», «Плановое хозяйство»), рассматривая мобилизацию денежных средств населения на нужды обороны страны, кредитование населением военных расходов государства, задачи финансовых органов [2].

Первой фундаментальной работой по экономике СССР периода войны, состоящей из трех разделов - бюджет, кредит, деньги; организация труда, заработная плата; товарооборот и цены, стала книга Н.А. Вознесенского, председателя Госплана СССР в 1938-41 гг. и 1942-49 гг. [3]. Бюджеты СССР в годы Великой Отечественной войны изучал Плотников К.Н. [4]. Каждый из военных бюджетов имел свои особенности. Бюджет 1941 г. составлялся как бюджет мирного времени, а исполнялся в условиях войны. Его главная особенность – введение режима жесточайшей экономии. В июне 1941 г. происходит сокращение расходов местных бюджетов. Главной статьей военных расходов в СССР были военная техника и боеприпасы, тогда как в США одна треть всех военных расходов - зарплата. Из таблицы 1 видно, что 1941 г. текущие доходы бюджета были меньше текущих расходов на 14,4 млрд.руб., в 1942 г. на 17,8 млрд.руб., в 1943 г. на 5,6 млрд.руб. Это потребовало эмиссии для сбалансирования бюджета. Денежное обращение за годы войны выросло в 3,8 раза при сокращении товарного оборота в 1945 г. по сравнению с 1940 г. в 3 раза. С 1944 г. бюджетный дефицит отсутствует. Расходы на оборону за 1941-1945 гг. составили 582,4 млрд.руб. или 50,8%. Использование этих денег осуществляла финансовая служба Вооруженных сил СССР.

Таблица 1 – Показатели государственного бюджета СССР, млрд.руб.

Показатель	Годы						Всего за 1941- 1945 гг.
	1940 г.	1941 г.	1942 г.	1943 г.	1944 г.	1945 г.	
Доходы	180, 2	177, 0	165, 0	204, 4	268, 7	302, 0	1 117, 1

Расходы	174, 4	191, 4	182, 8	210, 0	264, 0	298, 6	1 146, 8
В т.ч. на оборону	56,8	83,0	108, 4	125, 0	137, 8	128, 2	582,4
В % к сумме расходов госбюджета	32,6	43,4	59,3	59,5	52,2	42,9	50,8

В 1932 г. осуществлено полное обособление органов финансовой службы и непосредственное подчинение их командирам воинских частей, соединений и объединений. В 1940 г. финансовая служба Вооруженных сил имеет организационную структуру, которая сохранялась в годы войны:

- в центре: финансовое управление при НКО СССР, подчиненное Народному комиссару обороны СССР;
- в военных округах: финансовые отделы, подчиненные командующими войсками округов;
- в соединениях (корпусах и дивизиях): финансовые отделения, подчиненные командирам соединений;
- в воинских частях: финансовые части, подчиненные командирам воинских частей.

Единственной работой, посвященной финансам периода войны, до настоящего времени остается исследование М.Л. Тамарченко «Советские финансы в период Великой Отечественной войны» в 1967 г. [5]. М.Л. Тамарченко выделил основные задачи финансовой сферы в условиях войны - финансирование фронта и тыла, контроль над производством, распределением, накоплением и рациональным использованием материальных и денежных ресурсов, а также рассматривал различные функции денег в условиях войны.

Основными направлениями работы финансовых органов в годы войны стали экономия и мобилизация денежных средств, финансовый контроль в сфере материально производства и бюджетное планирование. Отдельным направлением

деятельности финансовых органов была контрольно-ревизионная работа. Высшей инстанцией, осуществляющей контроль над финансовыми проверками, было контрольно-ревизионное управление при наркомате финансов. Кроме Управления должности финансовых контролеров были предусмотрены в штатных расписаниях отделов облисполкома, в секторах и управлениях облфо, в каждом райгорфо и в специальных банках долгосрочного кредитования.

Мобилизация денежных средств осуществлялась двумя способами: налоговым и неналоговым. Налоговые платежи разделялись на налоги с предприятий и организаций, принадлежавших государству (государственные доходы) - налог с оборота и отчисление от прибыли. За 1941-1945 гг. государственный бюджет получил 545,7 млрд.руб. или 48,9% всех государственных доходов от налога с оборота и отчислений от прибыли. Главной особенностью этих платежей было то, что финансовые органы практически не принимали участия в их взимании. Бухгалтерия начисляла налог и перечисляла суммы на счета в Государственном банке.

Значение таких статей доходов бюджета, как налоговые платежи с населения, выросло в военные годы. Налоги и сборы с населения до войны составляли в доходах бюджета около 5,0%, а за 1941-1945 гг. их удельный вес превысил 13,0%. Общая сумма налогов и сборы с населения за годы войны составила 137,8 млрд.руб., из них 72,1 млрд.руб. – военный налог. Налоговая система СССР носила дифференцированный характер, в ней различались формы и способы взимания налогов с городского и сельского населения. В период войны произошли изменения в системе налогообложения, увеличились старые и появились новые налоги. 21 ноября 1941 г. был введен налог на холостяков и малосемейных граждан, 1 января 1942 г. - военный налог. Были внесены изменения в систему местных налогов и сборов. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 10 апреля 1942 г. регламентировал все основные местные налоги и сборы: налог со строений, земельную ренту, сбор с владельцев транспортных средств, с владельцев скота и разовый сбор на рынках. В облфо,

райгорфо существовали налоговые отделы, в которых работали налоговые инспекторы и налоговые агенты.

Среди неналоговых форм особое место занимает государственный военный заем. В годы войны осуществлялась подписка и реализация по пяти открытым госзаймам – поступления 76 млрд.руб. (за все довоенные годы – 50 млрд.руб.). Займы выпускались сроком на 20 лет и состояли из двух выпусков: выигрышного и процентного. Выигрышный выпуск распространялся среди населения, а процентный (4 % годовых) среди артелей, товариществ, кооперации. Распространение займа проходило в виде подписки на облигации. Оплата подписки осуществлялось по-разному: среди рабочих и служащих практиковалась безналичная форма расчета, в ходе которой бухгалтерия списывала часть зарплаты в счет оплаты облигаций, в деревне оплата облигации осуществлялась по наличному расчету. Распоряжения о проведении государственных займов принимал СНК СССР, который устанавливал дату начала их реализации. СНК Казахской ССР устанавливал суммы, которые было необходимо разместить в отдельных областях, а на областном уровне бюро обкома партии и облизполком занимались разверсткой кредита среди населения. Размещение подписки проходило в строго ограниченные сроки: 2–3 дня давалось местным финансовым органам для реализации госзайма. Этому предшествовала большая подготовительная работа. Активно проводилась агитация, формировались комиссии содействия, на предприятиях выбирались ответственные и уполномоченные за госкредит. В бухгалтериях составлялись и проверялись зарплатные ведомости. Сумма подписки устанавливалась на общих партийных собраниях и обычно составляла заработок за 4–5 недель. В сельских районах местные власти подготавливали денежные средства для авансирования колхозников в период подписки на госкредит и организовывали выезд колхозников на городские рынки. На отдельных предприятиях подписку на заём осуществляли финансовые работники и уполномоченные по займу. Им активно помогали комиссии содействия, состоящие из членов партии и уважаемых

работников. На селе в размещении подписки принимали участие учителя, почтальоны. Центры подписки и столы справок открывались в избах-читальнях.

Четыре денежно-вещевые лотереи, проведенные в 1941-1944 гг., как способ мобилизации средств, обеспечили бюджету около 12 млрд.руб. Проведение денежно-вещевых лотерей осуществлялось в несколько этапов: выпуск лотерейных билетов, подписка на билеты и оплата подписки. Выигрыши по всем лотереям устанавливались в размере 20 % от их номинальной суммы. Стоимость вещевых выигрышей составляла по первой лотерее 5,4 %, по второй – 12,4 %, по третьей – 15,3 %, по четвертой – 14,2 %. Держателям лотерейных билетов предоставлялось право получить стоимость выигранной вещи деньгами. В городах продажа билетов велась через сеть сберегательных касс и информационных столов. В сельских районах эту функцию исполняли столы справок и избы-читальни, где населению разъясняли необходимость займа и лотереи, объясняли, какие доходы можно было получить от участия в этих кампаниях, обеспечивали выполнение планов продажи билетов. Билеты денежно-вещевых лотерей распространялись теми же методами и способами, что и облигации государственных займов. Подписку проводили комиссии содействия государственному кредиту и сберегательному делу, которые выбирались на каждом предприятии, в каждом учреждении и ежегодно обновлялись. Они действовали под контролем финансовых и партийных органов.

Еще одним способом сбора средств на военные нужды было создание различных фондов, куда население могло перечислять денежные средства. Наиболее крупным стал Фонд обороны – 17,8 млрд.руб.(эта сумма не включает драгоценные металлы, иностранную валюту, натуральные поступления). Это были средства особого рода: они не являлись ни налоговыми, ни займовыми ресурсами, а поступали как дар населения. Создание таких фондов инициировалось населением. Финансовые органы не принимали активного участия в работе этих фондов, они лишь исполняли аккумулирующую функцию. В Госбанке был открыты

специальные счета, куда все желающие могли вносить свои пожертвования. Сбор средств в фонды проходил через систему сберкасс, которые принимали и переводили их на счета Госбанка. Пионеры и комсомольцы Казахстана собирали средства на танковые колонны «Колхозник Казахстана», «Комсомол Казахстана», на авиаэскадрилью «Пионер Казахстана».

Следующим способом мобилизации денежных средств населения служили вклады в государственных трудовых сберегательных кассах. Задачи сберкасс в годы войны - привлечение новых вкладов и удержание уже имеющихся, кассовая работа с платежами населения. В соответствии с решением правительства НКФ СССР с 23 июня 1941 г. установил временные ограничения изъятия вкладов из сберегательных касс. Максимальная сумма, которую вкладчик мог получить из сберкасс, составляла 200 руб. в месяц.

В годы войны применялся новый вид вклада – выигрышный. Сумма выигрыша определялась величиной вклада и продолжительностью хранения. У сберкасс появилась еще одна функция – сбор, хранение и перечисление денежных компенсации за неиспользованные отпуска. По решению правительства все ежегодные отпуска на время войны были отменены, а компенсации аккумулировались в сберкассах в размере 3 млрд.руб.

В годы Великой Отечественной войны финансовые органы исполняли функции бюджетного планирования, мобилизации и экономии денежных средств, финансового контроля.

ЛИТЕРАТУРА:

1.Сенявский А.С. Советская мобилизационная модель экономического развития: историко-теоретические проблемы // Мобилизационная модель экономики: исторический опыт России XX века: сборник материалов всероссийской научной конференции. Челябинск, 28–29 ноября 2009 г. / Под ред. Г. А. Гончарова, С. А. Баканова. – Челябинск: ООО «Энциклопедия», 2009. – 571 с. - С.22-31.

2. Бодров М. Народные сбережения в СССР // Большевик. - 1941. - № 3-4; Зверев А. Великая Отечественная война и роль государственных займов // Большевик. - 1943. - № 9.
3. Вознесенский Н.А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. - М.: Госполитиздат, 1948. - 192 с.
4. Плотников К.Н. Бюджеты СССР в годы Великой Отечественной войны // Советские финансы за 30 лет (1917-1947 гг.). - М., 1947.
5. Тамарченко М. Л. Советские финансы в период Великой Отечественной войны. - М., 1967.

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАРЖЫНЫҢ ӘСКЕРИ БАҒЫТҚА ЖҰМСАЛУЫ

**КУРМАНОВА Г.К., э.ғ.к., БҚИГУ доценті,
КИМ А.А. э.ғ.к., БҚИГУ доценті,
АЙТМУКАНОВА Г.М. экономика магистрі**

Кеңестік қарулы күш саны 1941 жылдың маусым айында 5373 мың адамды құрады: жаяу әскер мен әуе қорғаныс күштері – 4553 мың адам, әскери әуе күштері - 476 мың адам, әскери теңіз флоты - 344 мың адам. Қарулы әскерді 67 мыңнан астам қару жарақтар мен зеңбіріктер, 1861 жаңа танк және 2700 ден жоғары әскери ұшақ құрады. Әскери теңіз флотын 276 әскери кемелердің негізгі класы құрады, оның ішінде 212 суасты кемесі [1].

Соғысты жүргізу көптеген қаржы талап етті.

Соғыстың басталуына байланысты ел экономикасын соғыс жағдайына бейімдеу басталды. Республика экономикасы әскери бағытқа көшірілді.

Бейбіт мақсаттарға жұмсалатын қаржы мейлінше қысқартылды.

Көптеген кәсіпорындар қорғаныс өнімдерін шығара бастады.

Өскемен қорғасын – мырыш комбинаты, Қарағанды көмір шахталары сияқты соғысқа қажетті өнімдер шығаратын өнеркәсіп құрылыстарын салып аяқтады. Соғыс жүріп жатқан жерлерден және майданға жақын аймақтардан 220 заводтар мен фабрикаларды, кәсіпорындарды Қазақстанға көшіру жүргізілді.

Өнеркәсіптерді Қазақстанға көшіру екі рет жүргізілді:

1. 1941 жылдың аяғы мен 1942 жылдың басы;
2. 1942 жылдың күзінде өнеркәсіп орындары, кәсіпорындар, негізінен, Москва, Ленинград облыстарынан, Украина, Белорусь жерлерінен әкелінді.

Көшіріліп әкелінген 54 завод пен фабрика тамақ өнеркәсібі халық комиссариатының қарамағында болды. Жеңіл және тоқыма өнеркәсібінің 53 кәсіпорны көшіріліп әкелінді. Республикада аяқ киім саласының қуаты 12 есе, былғары саласының қуаты 10 есе өсті.

Москва қаласы және Москва облысынан көшірілген кәсіпорындар: Москва авиация жасау заводы, Урюпа етконсерв заводы, Дзержинский атындағы электротехника заводы, Москва рентген заводы, № 3 Александр радио заводы, С. Орджоникидзе атындағы механика заводы т. б. Жалпы Қазақстанда Москва қаласы мен облысынан көшірілген 40 завод орналастырылды.

Украинадан Қазақстанға көшіріліп әкелінген кәсіпорындар: Харьков электротехника заводы, Подольск механика заводы, Запорожье ферроқорытпа заводы, Днепропетровск вагон жасау заводы т. б. Украина ККС – інен Қазақстанға 70 өнеркәсіп орны мен жабдығы әкелінді.

Қазақ КСР – не әкелінген өнеркәсіптер мен фабрикалар, кәсіпорындар, Алматы, Қарағанды, Шымкент, Петропавл, Семей, Ақтөбе, Орал қалаларында орналастырылды.

Әрине, Қазақстанға әкелінген кәсіпорындар өте қиын жағдайда жұмыс істеді. Өнеркәсіп орындарымен бірге Қазақстанға майдан өңірінен көптеген мамандар да көшірілді. Мысалы, тек қана Домбасстан 3200– ге жуық шахтер, 2000– дай құрылысшы келді. Майдан өңірлерінен келген инженер–техниктер саны 7000 – дай болды.

Қазақстан КСРО – ның негізгі әскери - өнеркәсіп базасына айналды. 1942 жылы Одақта өндірілген қорғасынның 85 % - ын, көмірден 18 % -ын, молибденнің 60 % - ын, оқтанды мұнайдың 1 млн тоннаға жуығын берді.

Соғыс жылдары мұнай өндіру 3 есеге көбейді. “Қазақстан мұнай” ұжымы тәулігіне 12 сағат жұмыс істеді. “Ақтөбе мұнай” ұжымы Жақсымай мұнай шығару объектісін жұмысқа қосса, Гурьев облысының мұнай құбырларында мұнай өндірісін арттыруды қолға алды. Ұжымдар арасында социалистік жарыстар кеңінен қанат жайып, жарысқа қатысқан 9340 мұнайшының 5800-і жұмыс нормасын 101-200%, 218-сі – 200-300 %, 23 мұнайшы 300 % асыра орындады. Ембі-Құлсары мұнай өндірісін басқарған мұнайшы инженер Сапы Өтебаев 1941 жылы 29 ұңғыны жұмысқа қосып, тәуліктік өнімді осы жылы соғысқа дейінгі көрсеткіштен екі есеге көбейтті. Соғыстың тек алғашқы жылы жаңа 4 мұнай өңдеу орындары жұмысқа қосылды.

1942 жылдың өзінде КСРО Германиямен салыстырғанда танкті 3,9 есе, ұшақты 2 есе, артиллериялық қару-жарақты 3 есе артық өндірді. Ал, 1944 жылы кеңестік индустрия сөткесіне бір танк бригадасы мен полкін, 3 авиация полкін жабдықтауға жарайтын әскери техника шығарды. Оған Қазақстан экономикасы да өз үлесін қосып, соғыс өнімдерінің басым бөлігін өндіріп, уақытымен майданға жеткізіп тұрды.

1941-1945 ж.ж аралығында мемлекет бюджетінің кірісі - 1117,1 млрд. руб., шығысы -1146,8 млрд.руб., яғни мемлекеттік бюджет тапшылығы жоқ болды.

Мұндай қаржылық тұрақтылықты екінші ДЖС жылдары соғысқа қатысушы елдердің ешбірі иеленбеген, АҚШ-ты қоса алғанда.

1941-1945 жылдардағы КСРО-дағы мемлекеттік бюджеттің кірістері мен шығыстары туралы мәліметтер 1 және 2 кестеде көрсетілген. [2]

Кесте 1 – КСРО -ның мемлекеттік бюджет кірісі, млн.руб.

Көрсеткіш	1940	1941	1942	1943	1944	1945	Барлығы
	ж.	ж.	ж.	ж.	ж.	ж.	1941-1945

							жж
Кірістер	180 24 1,3	176 98 4,5	164 97 5,7	204 38 3,4	268 74 3,3	302 03 4,1	1 117 121, 0
оның ішінде:							
айналымнан салық	105 881,4	93 226,7	66 393,8	70 963,5	94 919,2	123 092,5	448 595,7
пайдадан аударымдар	21 719,5	23 502,3	15 341,8	20 096,0	21 408,2	16 854,4	97 202,7
мтс кірісі	2 007,6	1 448,1	743,8	588,2	742,9	718,5	4 241,5
кәсіпорында р мен ұйымдардан салықтар	3 228,8	3 133,8	1 936,2	2 859,2	3 481,7	3 330,8	14 741,7
тұрғындарда н салықтар	9 435,3	10 812,5	21 594,0	28 626,7	37 008,0	39 839,2	137 880,4
жергілікті салықтар мен алымдар	1 925,4	1 267,2	2 022,3	3 372,8	5 767,8	6 293,5	18 723,6
мемлекттік қарыздар	11 450,0	11 480,2	15 276,1	25 484,9	32 585,0	28 991,6	113 817,8

Кесте 2 – КСРО -ның мемлекеттік бюджет шығысы, млн.руб.

Көрсеткіш	1940 ж.	194 1 ж.	194 2 ж.	194 3 ж.	194 4 ж.	194 5 ж.	Барлығы 1941-1945 жж
Шығыстар, барлығы	174 350,2	191 398,1	182 841,4	209 989,2	263 962,4	298 590,7	1 146 781,8
оның ішінде:							
халық шаруашылығы	58 263,6	51 656,8	31 556,6	33 082,5	53 748,1	74 357,7	244 401,7

әлеуметтік-мәдени шаралар	40 903,0	31 398,7	30 315,4	37 680,8	51 273,0	62 711,1	213 379,0
қорғаныс	56 752,0	82 974,5	108 404,6	125 005,6	137 759,9	128 239,4	582 384,0
Мемлекеттік басқару органдарын қамтамасыз ету	6 841,2	5 107,9	4 335,8	5 239,0	7 384,3	9 221,4	31 288,4

Кеңес үкіметі соғыс жылдарында мемлекеттік қаржының басым бөлігін ел қорғанысына жұмсады. 1941-43 жылдары олар әр жылдарға келесідей тиесілі: 83 млрд руб., 108,4 млрд руб., 125 млрд руб. Соғыс жылдары барлық тікелей әскери шығындар 582,4 млрд руб., құрады.

Әскерді қаржыландыру, сондай-ақ қамтамасыз ету, схема бойынша жүзеге асырылды: орталық -фронд (округ)- әскер-байланыс – әскери бөлім.

Жаңа звеноның пайда болуы – әскердің қаржы бөлімі-әскерді ақша қаражаттарымен жоспарлы қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарды.

Соғыстың әрбір жылдарын қаржымен нақты қамтамасыз ету, әр төрт кварталға қаржы бөлумен анықталды. Соғыс жылдарындағы КСРО мемлекеттік банкінің басты тапсырмаларының бірі әскерге қассалық -есептесу қызметін көрсетіп, оны жандандыру болды.

Әскерге қассалық қызмет көрсету үшін, мемлекеттік банктің аймақтық органдары құрылды: орталықта (КСРО мемлекеттік банкін басқаруда) –мемлекеттік банктің аймақтық бөлімшелерін басқару, майданда-аймақтық конторлар, әскерде – аймақтық бөлімшелер және әскери біріктірулерде-мемлекеттік банктің аймақтық қассалары.

Әскери әкімшілік қатынаста олар өздері орналасқан әскери бөлім нұсқауы бойынша бағынышты болды, ал жедел қызмет сұрақтары бойынша – жоғары аймақтық мемлекеттік банк мекемелеріне жүгінді.

Әрбір әскери бөлімнің ақшалай қаржысы айдың 1 мен 10 аралығында қаржы мекемесінің көрсетілген айға сұранысы бойынша қаржы органына әскери бөлімнің басшысының жеке келуімен берілді.

Әскери бөлімге арналған қажетті қаражат бойынша чек аймақтық қаржы мекемесінің бастығына тәртіппен беріліп тұрды, сонымен қатар ереже бойынша аймақтық мекемені, Мемлекеттік банктің сметындағы қолма-қол қаражатпен қаржы мекемесін қамтамасыз етіп отырды. Әскери бөлімге берілген әрбір қолма-қол ақша қаржы органы мен мемлекеттік банктің аймақтық органымен бақылау кітапшасында тіркеліп отырылды.

Қаржы мекемесі, әскери бөлімдерді байланыстыратын командир және басшының тапсырысы бойынша Мемлекеттік банк мекемесінің бюджеттік және ағымдық сметтары жүргізілді.

Әскери бөлімдердің барлық қаражаттары сметаға сәйкес мақсатты қаржыландыру бойынша қаржыландырудың бюджеттік-сметалық тәртібі бойынша таратылды. Әскери бөлімдермен оларды байланыстырушы қаржылық органдардың қарым-қатынасына бақылау қойылды. Әскери бөлімдердің қаржы-шаруашылық іс-әрекетіне ревизиялық бақылау әскери жағдайда тоқсан сайын жүргізіліп отырды.

Құралдарды қолдану бойынша әскери қызметкерді қаржымен қамтамасыз ету қаржы қызметкерлердің басты жұмыс түрі болып табылды. Ұлы Отан Соғысы жылдарында әскери қызметкерлерді, соғыс аланында жарақат алғандарды және уақытша көшірілгендерді қаржымен қамтамасыз ету бас командирмен және басшылықпен қатаң бақыланды.

Соғыс жылдары әскери қызметкерлердің қаражаттарын, әскери қаржы қызметі аймақтық банктермен бірге жинақтарға салым салу ұйымдастырылды. Жинақ шарты арқылы аналогиялық шартпен жинақ кассадан және кез келген Мембанк филиалдарынан жинақ кітапшасы арқылы ақша алып отырды.

Салым жинақтар қолма қол ақшасыз әскери бөлімнің қаржы мекемесі арқылы рәсімделді. 1942 жылы 1 қаңтарда жинақ салым соммасы 68 млн.руб болса, 1945 жылы 1 қаңтарда 3987 млн.руб өскен, жинақ салымшыларының саны 3,8 млн. адамға жетті.

Әскери қаржыгерлердің тағы бір басты қызметінің бағыты әскери қызметкерлердің тапсырысы (айтуы) бойынша олардың отбасына қаражаттың жартысымен оларды қанағаттандыру болып табылды. Сонымен қатар ақшаны жіберу кең көлемде тәжірибеленді, яғни әскери қызметкерлердің отбасылары тұрғылықты жердегі военкоматтан тиесілі қаражаттарын алып отырды. Бірақта соғыстың кесірінен көптеген отбасыларымен әскери қызметкерлер байланыс таба алмады. Мұндай кездерде әскери қызметкерлер отбасыларға арналған қаржыны Қызыл Армия қаржы басқару орталығына бағыттады, олар әскери қызметкерлердің әйелдерінен, аналарынан келген хаттары бойынша ізденіс жүргізуді ұйымдастырды. Жүздеген, мыңдаған сұраныс картатекалары жіберілді, осының нәтижесінде 174 мың мекен-жай анықталды, отбасы мекен-жайына 71750 қаржы аттестаты жіберілді. [3]

1944 жылы Кеңес әскерінің мемлекеттік шекарадан өтуіне байланысты Қарулы Күштердің қаржы қызметінің алдына жаңа тапсырмалар қойылды -әскерді шетел валютасымен қаржыландыру. 1944 жылдың аяғына таман КСРО-ның Мемлекеттік банкінің аймақтық жүйесі кеңес рубльдерін қоса алғанда, 12 валюта да, 7 елдерде өз операциясын жүргізді. 1945 жылы аймақ тық банктер 14 шетелдік мемлекеттер территориясында қызмет жасады, жұмыс 25 валютамен жүргізілді. [4]

Валюта бастауы:

- арнайы валюта – әскери леи, әскери пенго, әскери маркалар Мәскеуде және Краснокаменскіде КСРО ҚҰК Гознак фабрикаларымен дайындалды;

- әскери шилингтер Англияда дайындалып, Архангель портына жеткізілді, мұнда Мәскеуде КСРО УПУ Госбанкіне арнайы сақтау орнына қабылданып, тасымалданды;

- поляктық алтындар, чехословиялық крондар Москвада, КСРО ҚҰК Гознак шетел үкіметінің тапсырысы бойынша УПУ фабрикасында арнайы қоймада қабылданды;
- румындық леи, балгарлық левы, сибирлік динарлар КСРО аймақтық МемБанк мекемесімен, Бухарест, Софии және Белграте үкіметі келісімен, әскер басқарушы сенімен қабылданды;
- Совет үкіметі финстік маркіні ең алғашқы болып сатып алды, содан соң келісім бойынша олар финстік үкіметінен түсіп отырды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1.Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ, Москва):ф. 9477
- 2.Плотников К.Н. Очерки истории бюджета советского государства. - М.: Госфиниздат, 1954.
- 3.Ермаков С.М. Финансово-экономическое обеспечение Победы в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. // Роль финансов в обеспечении Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Сборник научных трудов. – М.:Финуниверситет, 2010. – 160 с. – С. 30 – 44.
- 4.Бадаев Е.В. Полевые учреждения Госбанка СССР в системе денежного обеспечения войск // Роль финансов в обеспечении Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Сборник научных трудов. – М.:Финуниверситет, 2010. – 160 с. – С. 60 – 72

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТУРИЗМНІҢ ДАМУ ТАРИХЫ

**ГАБДРАХМАНОВ М.Г. э.ғ.к.,
ТОГАСHEBA Д.С., БҚИГУ аға оқытушысы, магистр
КУСИКБАЕВА Л.З. магистрант**

Туризм Қазақстан экономикасындағы қарқынды салалардың бірі, Халықаралық сарапшылардың пікірінше қазіргі кезде туризм әлемдік экономикадағы қарқыны төмендемейтін саланы біріне жатады. Туризм көп елдерде жалпы ішкі өнімнің қалыптасуына,

қосымша жұмыс орнын құруға және сыртқы сауда балансының белсенділігіне ықпал етеді. Соңғы жылдары туризм әлемдегі ең табысты бизнестің бірі. Туризмнің маңызы жылдан-жылға өсуде, оның халықаралық байланыста және валюталық түсім көз ретінде маңызы артуда. Елдердің шикізат көзі азайлады, ал туристік индустрия қалпына келетін ресурстармен жұмыс істеген. Туризмнің басқа да салаларға тигізетін әсері мол, оның 32 салаға жанама ықпалы бар (турфирмалар, көлік түрлері, мейманхана кешендері, демалыс үйлері, санаториялар, ұлттық парктер, тамақтану сферасы, т.б.). Бұл дегеніміз -әлемдік өндірісте әр 9 адамның жұмыс орны деуге болады.

Туризм (франц. *tourisme*, *tour* – серуендеу, жол жүру) – адамның бос уақытындағы саяхаты, белсенді демалыстың бір түрі. Туризм – халықтың рекреациялық қажеттілігін (денсаулығын жақсарту, күш-қуатын қалпына келтіру, т.б.) қанағаттандырудың ең тиімді жолы. Туризм адамдардың қарым-қатынасын, танымдық қабілетін арттырып, мәдениет пен өнердің дамуына, ел экономикасының өркендеуіне өзіндік үлесін қосып, ел мәртебесін әлемге танытуға мүмкіндік туғызады. Ел ішінде саяхат жасау ішкі (ұлттық) туризм, ал шетелге саяхатқа шығу халықаралық (шетелдік) туризм, саяхат мақсатына қарай: экологиялық, ойын-сауық, танымдық, спорттық, балалар туризмі, әлеуметтік мақсатына қарай: іскерлік (конгресс, жәрмеңке), этникалық, діни туризм болып бөлінеді.

Ұлы Жібек Жолы бойында орналасқандықтан Қазақстан аумағындағы қалалар мен табиғаты ғажайып қорықты жерлер ежелден саяхат және туризм нысандары болып табылған. Қазақстандағы алғашқы туристік ұйымдар 20 ғасырдың 20 – 30 жылдары пайда болды.

Қазақстанда Туристік-экскурсиялық басқарма (ТЭУ) құрылды. 1961 жылы Алматыда Республикалық жас туристер станциясы ашылды. 1960 жылы кәсіподақтардың Қазақ республикасының кеңесі жанынан туризм жөніндегі республика басқарма ұйымдастырылды. 1962 жылы Туристік-экскурсиялық басқарма Туризм жөніндегі кеңес болып қайта құрылды. 1965 жылы Қазақстанда республикалық және 5 облыстық (Алматы,

Қарағанды, Шығыс Қазақстан, Орал, Шымкент) туристік кеңес және әр облыста экскурсиялық бюро ашылды.

1978 жылы Қазақстанда экскурсия мен туризмнің республикалық кеңесі және 14 облыстық кеңес, 17 туристік база мен мейрамханалар, 26 саяхат, экскурсия бюролары және шет ел туристеріне қызмет көрсететін 3 бюро, Алматы, Орал, Шымкент қалаларында туристік автомобиль базалары құрылды. Туристік базалар мен мейрамханалардағы орын саны 7 мыңға жетті.

Егеменді Қазақстандағы туризм 1992 жылы 3 шілдеде «Туризм туралы» ҚР заңын іске енгізу туралы ҚР Жоғарғы Кеңесінің қаулысы шықты.

Туризм саласында халықаралық қатынастардың дамуына Қазақстанның мүше ретінде Дүниежүзілік Туристік Ұйымға кіруі, туризм облысында халықаралық келісімдерге отыруы алғашқы қадамдардың бірі болған еді. Айта кететін жайт, бірқатар келісімдердің инициаторлары, Қазақстанды бай туристік мүмкіншіліктері бар, перспективтік серіктестік ретінде қарастыратын, шетел үкіметтерінің өздері болып табылады.

1996 жылы Жастар ісі бойынша, туризм және спорт министрлігі таратылды Туризм департаменты құрылды. 1997 жылы 14 наурызда ҚР Білім және Мәдениет Министрлігінің Туризм және спорт департаменті Қазақстан Республикасының 1997-2000 жылғы Бірыңғай спорттық классификациясын бекітті. Оған туризм де кіргізілді. Алғашқы рет спорттық туризмде дәреже және атақ тағайындалуы туристік-спорттық жарыстардың екі түрінде ғана қарастырылды: спорттық жорықтар бойынша жарыстарда және туристік көпсайыс бойынша жарыстарда "ҚР-ның халықаралық деңгейдегі спорт шебері" атағын алу үшін нормативтерді енгізу де жаңалық болды Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алғаннан бері туризм даму болашағында үлкен мүмкіндіктерге ие болды. Туризмнің дамуы, соның ішінде халықаралық туризмнің дамуы валюта кірісінің ұлғаюына, бюджеттің көбеюіне, жұмыссыздықтың төмендеуіне, жұмыс орны нарығының көбеюіне, халықтың жалақысының көбеюіне, өмір сүру деңгейінің жоғарылауына, Қазақстан Республикасының гүлденуіне және тұрақты дамуына ықпалын

тигізеді. Сонымен қатар туризм белсенді демалыс, денсаулықты нығайту, бос уақытты тиімді пайдалану, мәдениет деңгейін жоғарылату және ой-өрісті кеңейтудің маңызды формасы және жергілікті бюджет табысының перспективалық көзі.

Батыс Қазақстан облысы туризмді дамытудың перспективті аймағы болып табылады. Себебі ол қолайлы географиялық жерде орналасқан, Еуропа мен Азия арасындағы көпір бола тұра үлкен туристік әлеуетке ие. Қызмет көрсету мен демалыс инфрақұрылымы, тамаша табиғи ресурстар мен облыстың тарихи-мәдени объектілері туризмнің көптеген түрлерін дамытуға мүмкіндік береді.

Бүгінгі күні облыста 19 орналастыру объектілері, 8 мұражай, 3 театр, 8 кинотеатр, 3 демалыс паркі, 240 клубтық мекеме, 400 кітапхана және басқа да объектілер қонақтарды қабылдайды. Туристерге «Атриум», «Галактика», «Урал», «Променад» сауда-ойын-сауық орталықтары, «Саяхат», «Шағала», «Пушкин», «Виктория», «Орал», «Құрмет» қонақүйлері, «Золотой Век», «Мерей», «Алматы», «Камелот» мейрамханалары қызмет көрсетеді.

Туризм индустриясының мемлекеттік бюджетке түсіретін валюталық түсімі, орта және шағын бизнеске көмегі, тауар мен қызмет көрсету нарығы арқылы аймақтардың экономикасының дамуына ықпалы өте зор. Сонымен қатар, туризмнің қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық дамуы келесі көрсеткіштермен сипатталады. Ішкі және халықаралық туризмнің жалпы шығыны әлемдік ұлттық ішкі өнімнің 12%-ін құрайды, жыл сайын 1,5 млрд. Ішкі және халықаралық саяхаттау тіркелді.

Халықаралық туризмнің үлесіне жыл сайын әлемдік экспорттың 7% және қызмет көрсетудің 25-30% келеді. Халықаралық туризмнің жылдық өсуі 4%, ал болашақта бұл көрсеткіш көтерілмек. Туризм саласының дамуына ықпал ететін факторлар:

- кез-келген елде, Қазақстанда да туристік рекреациялық ресурстың болуы;
- туризмге тура немесе жанама салалардың және кәсіпорындардың дамуы;

- сыртқа шығу туризмнің елге шетелдік валютаны тартуы;
- аз мөлшерде шығын шығарып табыс табу;
- алғашқы өндіріс факторын қамтамасыз етудегі шығынның болмауы;
- халықты жұмыс орнымен қамтамасыз ететін орта және шағын бизнестің дамуы;
- қызмет көрсету секторының өсуі;
- елдің әлемдік қауымдастыққа белгілі болуы және бет-бейнесінің қалыптасуы.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «[Қазақ энциклопедиясы](#)» Бас редакциясы, 1998 [ISBN 5-89800-123-9](#), VIII том
2. Бейсенова А.С. Современное состояние развития туризма в Казахстане. А., 2000. С 150.
3. Управление туристским персоналом // «Турист» №3 (33), А., 2005.

ОТ СЧЕТОВОДСТВА ДО МСФО В ОТДЕЛЬНЫХ ОТРАСЛЯХ АПК

ГРИШИНА С.Ф.
к.э.н., доцент ЗКИГУ

До ВОВ в предприятиях сельского хозяйства, которые были представлены совхозами, колхозами, сельскохозяйственными артелями, кооперативами, бухгалтерский учет велся примитивным способом, путем регистрации операций, с обязательным ведением первичной документации, обработка информации велась ручным способом.

Система учета называлась мемориально- ордерная форма учета. Надо отметить, что несмотря на ее примитивность, эта система была проста, удобна и понятна.

Но бухгалтерский учет постоянно совершенствовался. С внедрением в 1996 году Закона о Бухгалтерском учете (О Бухгалтерском учете и финансовой отчетности) начался переход к казахстанским стандартам бухгалтерского учета, а с 2003 года к международным стандартам финансовой отчетности (МСФО).

Сельскохозяйственная деятельность экономических субъектов всегда и во всех государствах отличалась сложной структурой и порядком отражения в учете. Все это явилось причиной создания МСФО 41, который посвящен специфике отражения в отчетности объектов сельскохозяйственной деятельности.

Стандарт устанавливает порядок учета биологических активов в течение всех основных циклов – роста, производства продукции и воспроизводства - и порядок оценки сельскохозяйственной продукции в момент ее сбора.

Целью стандарта является установление порядка учета, представления финансовой отчетности и раскрытия информации о сельскохозяйственной деятельности.

Стандарт применяется при учете:

1. биологических активов;
2. сельскохозяйственной продукции в момент ее сбора;
3. государственных субсидий, выдаваемых сельскохозяйственным организациям

Специфика данного стандарта, прежде всего, связана с особенностями отрасли:

- способностью к изменению объектов отрасли, т.е. животные и растения как биологические активы подвержены закономерной трансформации;
- возможность управления этими изменениями со стороны человека (повышение жирности молока, урожайности и т.д.);
- проведение оценки качественных и количественных изменений (спелости, приплода, привеса и т.д.)

Особенности бухгалтерского учета на сельскохозяйственных предприятиях обусловлены следующими условиями:

- главным средством производства является земля, поэтому необходимо точно учитывать земельные угодия и денежные вложения в них;
- аграрное производство имеет множество видов сельскохозяйственной техники, а поэтому бухгалтерский учет должен обеспечить достоверный учет всех мобильных машин и механизмов;
- сельскохозяйственное производство характеризуется различной природой отраслей и подотраслей;
- в сельском хозяйстве хозяйственный цикл носит длительный характер, по этой причине в учете производится разграничение затрат по производственным циклам;
- объекты учета в сельском хозяйстве являются основой для получения более чем одного вида готовой продукции, что приводит к необходимости разграничения затрат в бухгалтерском учете;
- часть продукции собственного производства поступает для внутреннего потребления (семена, корм). Это требует четкого отражения движения продукции на всех этапах внутрихозяйственного оборота;
- в сельском хозяйстве сохраняется сезонность производства, поэтому бухгалтерский учет призван отражать сезонность в работах и затратах;
- система бухгалтерского учета сельскохозяйственных предприятий находится в зависимости, от организации сельскохозяйственного производства, организационно-правовой формы и специализации хозяйства.

При этом данной системе присущи общие черты, характерные для учета в любой отрасли народного хозяйства: учет строится по единому унифицированному плану счетов, применяются типовые регистры бухгалтерского учета и формы и методы организации учетных работ.

Задачами МСФО 41 являются:

1. Порядок признания и оценки экологических активов и сельскохозяйственной продукции
2. Определение прибыли и убытков в различные моменты учета биологических активов и сельскохозяйственной продукции
3. Порядок организации учета государственных субсидий
4. Отражение и раскрытие информации об объектах учета и отчетности

В соответствии с принципами бухгалтерского учета, субъект должен признавать актив, а следовательно, и учитывать его, когда выполняются три следующие условия:

1. актив контролируется предприятием
2. предполагается, что этот актив принесет в будущем определенные экономические выгоды
3. можно определить справедливую стоимость или себестоимость актива при постановке на учет

МСФО 41 рассматривает признание и оценку специфичных-биологических активов.

Биологический актив при постановке на учет и на каждую отчетную дату оценивается по справедливой стоимости за вычетом предполагаемых расходов по сбыту.

При установлении справедливой стоимости надо иметь в виду, что она может изменяться в случае заключения договора на продажу биологических активов.

При оценке биологических активов МСФО 41 требует исключать из справедливой стоимости сбытовые расходы:

- комиссионные брокерам и дилерам
- сборы
- налоги на собственность и пошлины

В сбытовые расходы не включаются транспортные и прочие расходы по доставке активов на рынок.

При невозможности определить справедливую стоимость с достаточной степенью достоверности биологические активы оцениваются по себестоимости за вычетом накопленной амортизации и убытков от обесценения.

Поскольку сельскохозяйственное производство это сложный комплекс, который находится в непрерывной трансформации, то предугадать результат этой трансформации бывает очень трудно.

Прибыли и убытки, связанные с биологическими активами могут возникать при первоначальном признании; при изменении справедливой стоимости. В соответствии с МСФО 41 все прибыли и убытки должны быть отражены в соответствующем отчетном периоде.

МСФО распространяется на государственные субсидии по сельскохозяйственной продукции. Например, субсидии на молоко и мясо признаются как доход.

Вся информация, которая касается имущественного положения предприятия, в том числе и наличия и стоимости биологических активов должна быть раскрыта в финансовой отчетности организации. Согласно МСФО 41 вся информация о балансовой стоимости биологических активов должна быть представлена отдельной строкой в бухгалтерском балансе.

СОСТОЯНИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА КАЗАХСТАНА В ГОДЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

**ГАБДРАХМАНОВ Е.Г., э.г.к., профессор
НУРМАНОВА А.К., экономика магистрі**

В чрезвычайных условиях Великой Отечественной войны значение и роль Казахстана в обеспечении армии и населения продуктами сельского хозяйства и промышленности сырьем значительно возросла. Это было связано с временной оккупацией немецко - фашистскими захватчиками плодородных земель площадью 71 млн. гектар, т.е. около 40% всех посевных площадей страны.

В республиканской историографии подчеркивается, что первые конкретные задачи по перестройке сельского хозяйства на военный лад содержались в решениях V пленума ЦК КП (б) Казахстана на наш взгляд, это не совсем правильно, так как постепенный перевод советской экономики на военный режим начался в 1939 году. В частности, только в Казахской ССР на 22 июня 1941 года было подготовлено 26 000 женщин трактористок, а мужчины трактористы в соответствии с законом о всеобщей воинской обязанности призывались в ряды Красной Армии, где формировались новые механизированные корпуса и соединения [1].

Учитывая военную обстановку V пленума ЦК КП (б) Казахстана обязывал партийные, советские и хозяйственные организации повысить оперативность и четкость в управлении сельхозпроизводством. Пленум потребовал множить урожай, вести борьбу за каждый килограмм хлеба, за каждый колос, за каждое зерно [2].

Следует обратить внимание на сложные условия, в которых проходила перестройка сельского хозяйства на военный лад. За 1941 – 1942 гг. сельское население республики уменьшилось на 586 766 человек. Серьезные изменения произошли в районном руководящем звене.

В течение 1941 – 1942 годов к руководству пришли из числа молодых кадров 75 % секретарей райкомов партии, председателей райисполкомов, начальников района, директоров МТС и совхозов.

Кроме того, война вызвала отвлечение средств и сил на нужды обороны страны. За первые два года войны мощность транспортного парка республики снизилась на 16,3 %, а по гусеничным тракторам – на 31 %. В значительной степени были ограничены возможности промышленности в обеспечении сельхозмашин запчастями.

В этом отношении следует согласиться с К. Алдажумановым, который справедливо отмечал, что ведение крупного социалистического сельского хозяйства в тяжелых условиях начавшейся войны невозможно без максимального и рационального использования оставшейся в тылу сельскохозяйственной техники и мобилизации соответствующих квалифицированных кадров [3].

На наш взгляд, партийно-советский аппарат сумел организовать колхозы и совхозы на решение военно-хозяйственных задач, на мобилизацию материальных ресурсов сельского хозяйства. Пример сплоченности и организованности показали колхозники сельхозартели «Красные Горный Орлы» Урджарского района Семипалатинской области, единодушно объявившие себя бойцами тыла действующей армии. Они призвали всех колхозников и колхозниц республики стать на военную вахту труда «до полного разгрома и уничтожения врага».

Для того, чтобы выполнить взятые на себя обязательства в колхозе «Красные Горные Орлы» установили порядок соответствующий военному времени. В управленческом аппарате осталось минимально необходимое количество людей. Все остальные были переведены на полевые работы. Пересмотрев и строго учтя свои внутренние резервы, урджарцы повысили нормы выработки на 20-25 %. 29 июня 1941 года ЦК КП (б) Казахстана одобрил обращение колхозников сельхозартели

«Красные Горные Орлы» и поручили всем колхозам, совхозам и государственным предприятиям срочно его обсудить.

Партийные и советские организации своими решениями установили новый распорядок рабочего дня, пересмотрев нормы выработки, наводили порядок в учете и начислении трудодней. Серьезное внимание уделялось высвобождению рабочих рук и сферы управленческого аппарата.

В сборнике «Казахстан в первый год Отечественной войны» сообщается, что колхозники колхоза им. Сталина Восточно – Казахстанской области, поддержав инициативу урджарцев, объявили себя мобилизованными и за счет укрепления трудовой дисциплины и увеличения продолжительности рабочего дня повысили нормы выработки на 30-50 %, сократили сроки уборки урожая на 7 дней и досрочно выполнили план хлебопоставок[4].

Также серьезная роль в решении различных сельскохозяйственных вопросов принадлежала местным земельным органам, деятельностью которых направлялось Наркоземом республики и исполнительными комитетами областных и районных советов.

В этом отношении характерно обсуждение Семипалатинским облисполкомом в октябре 1941 года результатов деятельности земельного отдела и руководимых им сельхозпредприятий. Облисполком проанализировав деятельность земельного отдела, указал на имеющиеся недостатки и определил пути их устранения.

Учитывая, что в условиях войны Казахская ССР становится крупнейшей животноводческой базой страны, V Пленум ЦК КП (б) Казахстана в целях сохранения и увеличения поголовья рекомендовал колхозам и совхозам внедрять отгонное животноводство.

В мероприятиях предусматривались установления по каждому колхозу и совхозу количества голов скота, подлежащего отгону, закрепление за ними земельных участков для скота, утверждение бригад животноводов из числа передовых колхозников, обеспечение их теплой одеждой и продуктами питания.

Особое внимание уделялось организации зоотехнического и ветеринарного обслуживания скота, перегоняемого на отгонно-пастбищное содержание. Причем в целях стабилизации производства животноводческой продукции колхозы имели право произвести начисление трудодней колхозникам, работающим на отгонах в полуторном размере.

В то же время в республиканской печати критиковался стиль Семипалатинского областного комитета партии, который «вместо повышения требовательности увлекается созданием штабов, троек и пятерок по различным хозяйственным вопросам». Неудивительно, что Бельгагачский райком партии тоже создал пятерку по зимовке скота и «пастбищное управление» во главе с секретарем райкома Паршиной, тем самым взяв на себя конкретные хозяйственные государственных органов [5].

На наш взгляд, эти просчеты и ошибки являются следствием хозяйственной политики ЦК ВКП (б) и ЦК КП (б) Казахстана, которые находились вне критики нижестоящих партийных организаций.

Таким образом, в чрезвычайных условиях начального периода войны колхозы и совхозы Казахстана сумели перестроить свою работу и мобилизовать имеющиеся ресурсы на выполнение планов поставок различных видов сельхозпродукции в объемах превышающих довоенный уровень производства.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Козыбаев М. Коммунистическая партия Казахстана в период Великой Отечественной войны. Алматы: Кітап, 1975.– С. 80-81;
2. Казахстан в первый год Отечественной войны. Алматы: Кітап, 1942. –С. 125-129;
3. Казахстан в Великой Отечественной войне. Очерки. Алматы: Кітап, 1974. – С.121-126;

4. Казахстан в первый год Отечественной войны. Алматы: Китап, 1942. – С. 135-141;
5. Анастасьев Х. Быстрее устранять недостатки в работе партийных организаций. /Большевик Казахстана – № 2. – 1942.– С.14-15.

ПЕРЕСТРОЙКА ЭКОНОМИКИ НА ВОЕННЫЙ ЛАД И ЕЕ ДАЛЬНЕЙШЕЕ РАЗВИТИЕ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1941-1945 гг.)

РЫСБЕКОВА Л.Т.
магистр экономики ЗКИГУ

Двадцать второго июня 1941 года фашистская Германия вероломно, односторонне разорвав договор о ненападении, напала на нашу страну. Период 1941-1945 гг. является одним из самых сложных и героических периодов истории нашей многонациональной страны. Вероломное нападение фашистской Германии прервало мирный труд советских людей, потребовало немедленной мобилизации всех материальных и духовных ресурсов страны на организацию решительного отпора захватчикам.

Над страной Советов нависла смертельная опасность. Гитлеровская Германия еще до нападения на СССР перевела свою экономику на военные рельсы и сосредоточила в своих руках экономические и людские ресурсы всей Европы. Вместе со своими сателлитами она производила угля почти в 5 раз, стали в 3 раза, электроэнергии почти в 3 раза больше, чем СССР [1, с.62].

Уже в первые пять месяцев вероломного нападения враг оккупировал районы, где проживало 40 процентов населения страны, производилось 68 процентов чугуна, 58 – стали и алюминия, 65 – угля, 40 – железнодорожного оборудования. Понятно, что исход войны во многом зависел от того, как быстро удастся наладить «военную экономику», что в свою очередь, было невозможно без тотальной эвакуации производительных сил на Восток [2].

В сложной обстановке войны партийные и советские организации совместно с военными ведомствами организовали эвакуацию населения и предприятий из прифронтовой полосы в глубокий тыл. Конкретные условия военной обстановки 1941-1942 гг. потребовали провести перебазирование дважды: первый раз - летом и осенью 1941 г., второй – летом и осенью 1942 г. Эвакуация 1941 г. была самой массовой и проходила в основном с июля до конца ноября 1941 г. [3, с.9]. Хотя в вопросе перестройки экономики Казахстана на военный лад в исторической литературе нет полного единства взглядов, мы полностью солидарны с выводами Н.Вознесенского и М.Козыбаева о том, что «военная промышленность уже в первой половине 1942 г. не только восстановила потерянные мощности, но и значительно перекрыла их. Начиная с декабря 1941 г., падение промышленного производства прекратилось, а с марта 1942 г. производство вновь быстро пошло вверх, причем выпуск военной продукции в марте 1942 г. только в восточных районах страны достиг уровня производства, который имел место в начале Отечественной войны на всей территории СССР» [2, с.43] и что в ходе восстановления эвакуированных предприятий налаживались новые схемы кооперирования и специализации. С вступлением их в фазу Всесоюзного соревнования, в основном, завершилась перестройка народного хозяйства на военный лад [4, с.289].

Масштабы ее были беспрецедентны в мировой истории. Из районов, которым угрожал захват противником, по железнодорожным магистралям проследовало около 1,5 мил. Вагонов или 30 тыс. эшелонов с грузами [5, с.44].

Сосредоточение в районах Поволжья, Урала, Западной Сибири, Казахстана и Средней Азии эвакуированных оборонных заводов и строительство новых предприятий по производству военной продукции – все это усилило промышленный потенциал Востока. Здесь были размещены 1593 предприятия, в том числе: на Урале – 667, в Поволжье – 226, Западной Сибири – 244, Восточной Сибири – 87, Казахстане и Средней Азии – 308 (из них в Казахстане - 142). Таким образом, свыше 2/3 предприятий прибыло в район Урал – Кузбасса, включая Казахстан [6, с.47].

В целях усиления руководства производством военных заказов, монтажом и пуском в эксплуатацию эвакуированных предприятий в Совнаркоме Казахской ССР и в аппаратах местных Советов республики были созданы специальные группы по монтажу и пуску в эксплуатацию эвакуированных предприятий. Общее руководство производством военных заказов в Казахстане, монтажом и пуском в эксплуатацию эвакуированных предприятий было возложено на одного из заместителей председателей Совнаркома, а на местах заместителю председателя облисполкома.

Программа перестройки экономики страны на военный лад содержалась в постановлении «О военно-хозяйственном плане на IV квартал 1941 года и на 1942 год по районам Поволжья, Урала, Западной Сибири, Казахстана и Средней Азии», принятом 16 августа 1941 г. [7, с.44-48]. Утвержденный правительством военно-хозяйственный план предусматривал превращение этих районов в военные арсеналы страны, широкую программу развития производства в них вооружения.

Это постановление имел три существенных момента: 1) он был составлен конкретно для регионов, которые работали на оборону в тылу; 2) центральное место отводилось производству оборонной продукции на Востоке страны; 3) предусматривалось обеспечение оборонных промышленности всем необходимым.

Казахстан превращался в мощный арсенал фронта. Уже в первые месяцы началась конверсия промышленности республики. В полной мере была задействована ее сырьевая база, в значительной мере компенсировавшая утраченные

природоресурсные источники на оккупированных врагом территориях. Успешно работала «третья всесоюзная кочегарка» - Карагандинский угольный бассейн. Более чем на треть увеличилась добыча нефти на Урало-Эмбинском месторождении, почти вдвое возросла выработка электроэнергии. На Победу работали Текелйский полиметаллический и Акчатауский молибдено-вольфрамовый комбинаты, Восточно-Коунрадский молибденовый, Джездинский марганцевый и Донской хромовый рудники. На фронтовую вахту встали металлурги Балхаша и медеплавильщики Жезказгана, свинцевики Чимкента и Лениногорска.

Казахстан стал давать 85 процентов союзного производства свинца (из десяти пуль, выпущенных по врагу, 9 были изготовлены из казахстанского свинца), 70 процентов – добычи полиметаллических руд, 65 – металлического висмута, 50 – медной руды, 30 – черной меди, 20 – вольфрама, 60 процентов – молибдена [8, с.189]. Джездинский рудник на 50-60 процентов обеспечивал потребности Магнитогорского комбината в марганцевой руде (как известно, марганец входит необходимым компонентом в производство обязательной для изготовления брони легированной стали). Из каждый 100 тонн молибдена, добывавшихся в стране во время войны, 60 тонн давали металлурги Балхаша [9, с.155]. В январе 1943 г. первые тонны продукции, важной для производства вооружения, выдал Актюбинский завод ферросплавов, работавший на базе Донских хромитовых рудников [10, с.385-386].

Таким образом, в годы войны промышленность увеличила свою продукцию в 1,5 раза, и в результате наша республика стала одной из основных военно-промышленных баз страны, сыгравших огромную роль в экономическом обеспечении победы над коварным врагом [11, с.354].

На военные нужды были перестроены предприятия легкой и местной промышленности. Только летнего солдатского обмундирования было изготовлено в количестве, достаточном для экипировки 487 дивизий, шинелей – 70, валенок – 67, ватного

обмундирования – 59, полушубков – 25, вещевого снаряжения – 245 дивизий [12, с.115].

Еще до начала Великой Отечественной войны СНК СССР и ЦК ВКП(б) в целях расширения производства предметов широкого потребления и продовольствия приняли постановление от 9 января 1941 года «О мероприятиях по увеличению производства товаров широкого потребления и продовольствия из местного сырья».

Правильность и своевременность этих мероприятий всесторонне подтвердилась в годы войны, когда усилились производственные связи местной промышленности с республиканской, расширилась кооперирование между ними. И кроме того потеря важных сырьевых источников в западных областях страны в связи с оккупацией привело к тому, что эта промышленность стала больше опираться на местную сырьевую базу, на местные трудовые ресурсы, находившиеся в ведении Советов.

В связи с интересами фронта перед местной промышленностью Казахстана были выдвинуты задачи по организации ряда новых производств: разработка горючих сланцев и фосфоритов, производство огнеупоров, заменителей цемента, строительных материалов, соды и др. предметов первой необходимости. Одновременно с этим ряд предприятий были переключены на выполнение срочных специальных заказов непосредственно для фронта.

Благодаря усилиям местных советских органов республики работа местной промышленности резко улучшилась по сравнению с первоначальным периодом войны. В 1943 году по сравнению с 1940 г. местная промышленность выпустила больше: кожаной обуви на 350 тыс. пар, валяной – на 330 тыс. пар, трикотажных изделий на 80 тыс. руб., хозяйственного мыла – на 1110 тонн, гончарных изделий – на 1120 тыс., шорных – на 70 тыс. комплектов, соли на 60 тыс.т., вылов рыбы возрос на 26 тыс. ц. Было увеличено производство товаров и других видов ширпотреба

За годы войны сеть предприятий местпрома и кооперативной промышленности значительно расширилась, выпуск валовой продукции увеличился по местной промышленности более чем в 4 раза, по промкооперации – почти в 2 раза [13, с.49].

Большую заботу партийно-советские органы Казахстана проявляли о семьях военнослужащих, проводя своеобразное назначение и выплату пособий, устраивая трудоспособных на работу. В деятельности советских органов республики в период Великой Отечественной войны имели место и такие формы движения за единение фронта и тыла, как создание всенародного фонда обороны, активное участие в подписке на государственные займы и лотереи, сбор средств на вооружение, теплой одежды для фронтовиков, постоянная забота и помощь о раненых и инвалидах Отечественной войны, организации субботников и воскресников, фронтовых месячников и декад и т.д.

Мероприятия Коммунистической партии и Советского государства по трудовому и бытовому устройству инвалидов Отечественной войны широко финансировались. Как видно из отчета Наркомфина Казахской ССР об исполнении бюджета республики за 1942 г., на эти нужды было израсходовано в 1942 г. свыше 9,5 млн.руб., в т.ч. на выплату пенсий – свыше 1,5 млн.руб., на протезирование – свыше 560 тыс.руб., на производственное обучение инвалидов Отечественной войны – более 1,1 млн.руб и на содержание домов для инвалидов Отечественной войны – более 603 млн.рублей. В 1943 г. инвалидам Отечественной войны было выплачено в качестве пенсий более 31 млн.руб. Бюджет же социального обеспечения в Казахстане, основная часть которого расходовалась на производственное обучение и др.нужды, связанные с трудовым и бытовым устройством инвалидов Отечественной войны, составлял в 1943 г. 70 млн.рублей [14].

Помимо государственной заботой о семьях фронтовиков творческая инициатива трудящихся нашей страны выдвинула различные добровольные формы оказания им помощи. Одной из них стала инициатива трудящихся в создании фонда помощи

семьям военнослужащих и инвалидов Отечественной войны из своих добровольных взносов. За три года войны семья фронтовиков получили большую материальную поддержку. В республике им выдано 36056 тыс.рублей деньгами, 1047259 пудов различных продуктов питания, 35693 голов скота, 611395 штук одежды и белья, 245316 пар новой обуви и др. [15, л.311].

Участие всего народа в защите Отечества происходило в формах выполнения конституционных обязанностей (долга гражданина – патриоты и интернационалисты, труженика родной земли), а также массовых добровольных актов по укреплению мощи государства и его Вооруженных Сил. Это явление имеет одновременно экономические, военно-стратегические, морально-психологические, идейно-политические аспекты.

Динамику поступления средств от трудящихся Казахстана в фонд обороны можно увидеть из следующей таблицы [6, с.97].

Взносы, поступившие от трудящихся в фонд
обороны (1941-1945 гг.)

Дата	Поступило в фонд обороны			
	деньгами, тыс.руб.	облигациями, тыс.руб.	зерном т	мясом т
на 1.10.1941	8 985	31 395	854	100
на 10.10.1941	22 489	73 740	2 434	-
на 1.01.1942	около 6 000	108 000	5 215	1 300
на 21.01.1942	64 670	111 158	5 317	1 340
на 11.11.1942	110 820	114 007	7 005	2 000
на 5.10.1943	185 500	193 600	-	-
на 10.01.1945	177 100	218 900	-	-

По мере развития военных действий нарастало патриотическое движение народа, о чем свидетельствуют данные, о подписке на государственные займы, за период с 1942 по 1945 годы [6, с.114].

1942	466 896	218	266 685	137 786	62 425	1-й военный займ
1943	765 539	360	338 627	355 004	71 908	2-й военный займ
1944	952 054	446	480 444	376 427	95 183	3-й военный займ
1945	745 905	350	436 935	248 591	60 379	4-й военный займ

В годы войны социалистическое сельское хозяйство показало величайшую силу колхозного строя. Несмотря на трудности военного времени, уборка урожая ежегодно проводилась в сжатые сроки и без потерь. Многие области республики досрочно выполняли государственный план хлебозаготовок и продукции животноводства.

На занятой фашистами территории до войны производилось 38 процентов всех зерновых, около 50 – технических культур, 87 – сахарной свеклы, выращивалось 45 процентов поголовья крупного рогатого скота, здесь насчитывалось 98 тыс. колхозов (41,7 процента их общего числа по СССР), 1876 совхозов (50 процентов) и 2890 МТС (41,3 процента).

Нельзя сказать, что основные фонды колхозов были утрачены полностью. Удалось эвакуировать много техники, перегнать в районы тыла 2,4 млн. голов крупного рогатого скота, 5,1 млн. голов овец и коз, 0,8 млн лошадей и т.д. [5, с.44]. Летом-осенью 1942 г. под непрерывными вражескими авианалетами и

артобстрелами люди героически налаживали небывалую переправу через Волгу. Здесь скопилось много колхозной техники, около 2 млн. голов скота, основной поток которого двигался в Западный и Северный Казахстан. Всего через Волгу было переправлено 5 тыс. автомашин, 3500 тракторов и комбайнов, 10 тыс. подвод с имуществом колхозов и совхозов, в пределах 2 млн. голов скота (сразу скажем, что в Казахстане было оставлено до освобождения западных областей 560 тыс. голов всех видов скота).

И все же с оккупацией фашистами районов с традиционно развитой сельскохозяйственной инфраструктурой аграрная сфера материального производства оказалась подорванной до предела. Оккупанты утилизировали на местах или вывезли в Германию 17189 тыс. голов крупного рогатого скота (в 1940 г. на этой территории его насчитывалось 31 млн. голов), 7 млн. лошадей (12 млн.), 20300 тыс. свиней (16600 тыс.), 27700 тыс. овец и коз. Кроме того, захватчики вывезли или уничтожили 137 тыс. тракторов, 49 тыс. комбайнов, около 4 млн. плугов, борон, 265 тыс. посевных и посадочных машин [16, с.153, 302-303].

Приведенные цифры дают представление о том, насколько трагически масштабно и сразу же оказался суженным продовольственный потенциал страны. И в этих условиях центр тяжести по продовольственному обеспечению армии и населения перемещался в восточные регионы, в т.ч. в Казахстан. Республика встала на героически самоотверженную вахту Победы и с честью выполнил все поставленные задачи.

За годы войны колхозы и совхозы Казахстана дали стране и фронту хлеба на 30,8 млн. пудов, картофеля и овощей – на 14,4 млн. пудов, а колхозно-крестьянским сектором сдано больше мяса на 15,8 млн. пудов, молока – на 3.194 тыс. ц., шерсти – на 176 тыс. ц. больше, чем за пять довоенных лет [17, с.187, 189, 191]. Полную картину по годам за период войны можно увидеть из следующей таблицы:

Годы	Посевная	Заготовки
------	----------	-----------

	площадь (тыс.га)							
	Всего	В том числе яровых зерновых культур	Зерна (тыс. пудов)	Овощей, картофеля (тыс. тонн)		По категориям хозяйств (в тыс.тонн)		
						мясо	молоко	шерсть
1940	6830,8	5398,7	76688,7	24980	36820	89,4	-	-
1941	7362,8	6217	100423,9	40521	74193	114,0	283,5	14,3
1942	8285	6095,8	82708,9	45541	67220	158,6	263,7	13,8
1943	7379,3	6034,6	43216,7	29738	46759	167,2	222,5	11,8
1944	6469,7	4331,3	64335,3	27426	29438	155,6	194,2	11,3
1945	6065,4	4227	65682,9	30343	25573	141,5	178,4	11,2
Всего за 1941–1945 гг. сдано государству			356367 тыс. пудов	173569	241183	733,9	1142,3	62,4

Поголовье скота на животноводческих формах продолжало из года в год увеличиваться. За период с 1941 по 1945 год количество крупного рогатого скота в республике увеличилось на 20,6 процента, овец и коз – на 47 процентов, лошадей – на 6,3 процента, верблюдов – на 27,6 процента [4, с.178].

Несмотря на трудности и сложности военного периода относительный размер ассигнования на социально-культурные нужды проявлял тенденцию к росту. Так, например, в предвоенном 1940 году расходы на эти цели в Казахстане составляли 922,929 тыс. руб., в 1941 г. они достигли 983,563 тыс. руб. и составили более 51 проц. Расходной части бюджета. В 1944 г. расходы на социально-культурные нужды возросли до 1 102 672 тыс. руб. – более 66 проц. бюджета Казахской ССР [18, с.7-9,17].

Таким образом, Казахстан со своей могучей социалистической индустрией сыграл огромную роль в обеспечении экономической независимости и укреплении обороноспособности страны. Это особенно ярко проявилось в грозные годы Великой Отечественной войны, когда он стал одним из важнейших арсеналов фронта и всеми своими богатствами внес огромный вклад в дело разгрома фашизма. В своей передовой статье «Правда» тогда писала: «Хорошо бьются казахи на фронтах, хорошо работают для фронта их отцы, матери, жены в тылу. Казахстан могуче подпирает фронт всеми богатствами своей земли, всеми сокровищами своих гор».

В годы войны в Казахстане широко развернулось новое крупное промышленное строительство. Были построены Актюбинский завод ферросплавов, Казахский металлургический завод, Дзездинский марганцевый рудник, Текелийский полиметаллический комбинат, десятки шахт, углеразрезков, обогатительных фабрик, нефтяных скважин.

Ввод в действие перебазированных и строительство новых предприятия значительно увеличивали производственную мощность основных фондов. За годы войны в республике появилась крупная машиностроительная промышленность: завод тяжелого машиностроения в Алма-Ате, завод кузнечно-прессового оборудования в Чимкенте, завод горношахтного оборудования в Караганде. В Гурьеве был построен крупнейший нефтеперегонный завод.

Коренные качественные изменения произошли легкой и пищевой промышленности. Наряду с развитием старых появились новые отрасли прядильно-трикотажная, хлопчатобумажная, стекольная, меховая, кондитерская, плодоконсервная и др.

Несмотря на огромный материальный ущерб, понесенный в период Великой Отечественной войны, на потерю почти 30 процентов национального богатства, наша страна в послевоенный период снова взялась за дальнейшее развитие своей экономики, за подъем материального и культурного уровня жизни народа. Был создан гигантский комплекс высокоразвитых

промышленных, сельскохозяйственных, транспортных и других производств, всецело базирующихся на достижениях науки и техники.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гречко А.А. Вооруженные силы Советского государства. – М. – 1974.
2. Вознесенский Н. Военная экономика СССР в период Великой Отечественной войны. – М.-1948. – с.42; Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век.- А. – 1977. – с.215.
3. Эшелоны идут на Восток. – М. – 1966.
4. Козыбаев М.К. Казахстан – арсенал фронта.- А. – 1970.
5. Народное хозяйство СССР за 70 лет. – М. – 1987.
6. Козыбаев М.К. История и современность. – А. – 1991. – с.47.
7. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М. – 1968. – т.3. – с.44-48.
8. Великая Отечественная война Советского Союза. Краткая история. – М. – 1970.
9. История Великой Отечественной войны. – М.-1961. – т.2.
10. Книга памяти Казахстана. – А. – 1995.
11. Байшев С.Б. Социально-экономическое развитие Советского Казахстана. – А.- 1979.
12. Балакаев Т.Б. Защита завоеваний Великого Октября (1941-1945 гг.). // Великий Октябрь в Казахстане. Сб.статей. – А. – 1977.
13. ЦГА РК. – Ф.1109. – Оп.3. – Д.115.
14. История государства и права Советского Казахстана. – А. – 1965. – т.3. – с.153; «Казахстанская правда». – 1944. – 5 апреля.
15. ЦГА РК. – Ф.1137. – Оп.10. – Д.651.
16. История Советского крестьянства. – М. – 1987. – т.3.

17. Преображенная степь. Сельское хозяйство Казахстана за 50 лет советской власти. – А. – 1967.
18. Седьмая сессия Верховного Совета Казахской ССР. – А. – 1946.

БЮДЖЕТТІК ЖОСПАРЛАУДА МЕМЛЕКЕТТІК ШЫҒЫНДАР ЖҮЙЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МЕХАНИЗМІН ЖЕТІЛДІРУ

**МАШАНОВА С.А., экономика магистрі
САЛИМБАЕВА Ш.Д., БҚИГУ магистранты**

Қазақстанда қазіргі кезде мемлекеттік жоспарлаудың жаңа моделі енгізілді. Осыған байланысты 2007 жылдың желтоқсан айында нәтижеге бағдарланған мемлекеттік жоспарлау жүйесін ендіру бойынша тұжырымдама бекітілді. Аталған тұжырымдама мемлекеттік органдардың дербестігін жоғарылатуға, шешім қабылдау, сондай-ақ көрсетілетін қызметтер мен мақсатты нәтижелерге қол жеткізу үшін олардың жауапкершілігін күшейту, сондай-ақ бюджеттік бағдарламаларды қалыптастыру тәртібін сапалы қайта қарауға бағытталған бағдарламалық құжаттар мазмұнын қарастырады. 2008 жылы әділет, қаржы, экономика және бюджеттік жоспарлау министрлігінде мемлекеттік жоспарлаудың жаңа жүйесінің негізгі элементтерін ендіру басталды.[1]

2009 жылдың 1 қаңтарынан бастап бюджет процесінің барлық кезеңдерін қамтитын нәтижеге негізделген бюджеттеу негізі салынған ҚР-ның жаңа Бюджет кодексі енгізілді. Егер ескі бюджет кодексі «бюджеттік процесс» ұғымына жоспарлау, қарау, бекіту, орындау, нақтылау, түзету, қаржылық бақылау процедураларын қосатын болса, онда жаңа кодексте

аталғандардан басқа бухгалтерлік және бюджеттік есеп және есеп беру, сондай-ақ бюджеттік мониторинг және нәтижені бағалаудан тұрады. Бұл кезде нәтижеге негізделген бюджетте стратегиялық мақсаттар мен міндеттер, мемлекеттік органдар қызметінің күтілетін әлеуметтік-экономикалық нәтижелері қойылады. Бұл сәйкес бюджеттік бағдарламалар арқылы ресурстарды жұмылдыру арқылы жүзеге асырылады.[2]

Нәтижеге негізделген бюджеттің мәні нақты орта мерзімді бағдарламалар шеңберінде бюджет құралдары әкімшіліктері мен бюджет процесінің қатысушыларының дербестігін кеңейту мен жауапкершілігін арттыру жолымен бюджет процесінің мәнін бюджет ресурстарын басқарудан нәтижені басқаруға ауыстырудан тұрады.

Шығындарды басқару мына сатылардан тұрады:

- жылдық бюджет;
- шығындарды қаржыландыру;
- жоспарға сәйкес мақсатты пайдалану;
- өткен шығындарды индексациялау.

Ал жаңа бюджеттеу жүйесіне сәйкес нәтижені басқару келесі шараларды қамтиды:

- үш жылдық бюджет;
- әрекет етуші және қабылданатын міндеттемелер;
- мақсатты пайдалану–нәтижеге бағдарлану;
- өкілеттілікті кеңейту.

«Ресурстарды басқару» тұжырымдамасының шеңберінде бюджет негізінен қалыптасқан шығындарды ҚР-ның бюджеттік жіктелім баптары бойынша оларды жіктеп бөлу жолымен қалыптасады. Бұл кезде бюджеттік шығындардың күтілетін нәтижелері негізделмейді, ал бюджетті басқару ең бастысы нақты және жоспарлы көрсеткіштерді сәйкестендіруге алып келеді.

«Шығындарды басқару» тұжырымдамасы шеңберінде бюджет мақсат пен мемлекеттік саясаттың жоспарланған нәтижелерінен қалыптасады. Бюджеттік қаржы бөлу қызметімен нақты байланысқан, оларды жоспарлағанда негізгі көңіл бюджеттік бағдарлама шеңберінде соңғы нәтижелерді негіздеуге бөлінеді.[2]

Бүгінгі күні нәтижеге негізделген бюджет көптеген дамыған елдерде, оның ішінде АҚШ-та, Европа мен ТМД елдерінде қолданылады. Бірыңғай әдістемесі жоқ, өйткені ол әр елдегі бюджеттік жүйенің ерекшеліктеріне тәуелді. Дегенмен, әрекет етуші әдістемелерді салыстырмалы талдау нәтижеге негізделген бюджеттің негізгі белгілерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді:

- нәтижеге негізделген бюджетті қолданудың міндетті шарты – бюджеттік саясат пен бюджеттік көрсеткішті жоспарлау үшін орта мерзімді перспектива болып табылады;

- бюджеттік көрсеткіштерді есептеу үшін негіз тек ғана бірнеше соңғы жылдардағы бағдарламалар бойынша нақты мәліметтер емес, орта мерзімді перспективадағы экономиканың дамуын макроэкономикалық бағалау атқарады;

- бюджет құралдарын бөлушілермен шығындардың негізделуі нормативтік және баланстық тәсілдерде қолданылатындай өткен жылдардағы бюджеттің орындалуын кассалық бағалау емес, бағдарламаның нәтижелігін, оның ішінде шығындардың тиімділігін талдауға негізделеді;

- бағдарламаны жүзеге асыру барысында қол жеткізілетін нәтижелер үшін персоналды жауапкершілік бар;

- шығындар оларды орындау индикаторын бекітумен бағдарлама шеңберінде қалыптасады.

Демек, нәтижеге негізделген бюджет немесе мақсатты-бағдарламалық тәсіл - бұл бюджет процесінің барлық стадияларында қысқа және орта мерзімді перспективада бюджет құралдарын жоспарлау және басқару тәсілі.

Ол жүргізілген шығындардың нәтижелігі мен тиімділігін бағалау үшін оларды орындаудың индикаторларын пайдаланумен нақты нәтижеге бағдарланған бюджеттік бағдарламаларды жасау мен жүзеге асыруды қарастырады. Бұл кезде нәтижеге негізделген бюджетті енгізу міндетін елде қалыптасқан әдістемені есепке алып, әлемдік тәжірибені қолдана отырып шешкен, сондай-ақ іс-әрекетті стратегиялық жоспарлау үшін ұзақ мерзімді әлеуметтік-экономикалық нәтижелерді анықтау дағдыларын дамыту мақсатында жоғарғы звено басқарушыларын

үйрету үшін әдістемелік және ғылыми-тәжірибелік негіз құрған жөн.

Бюджетаралық қатынастарды реттетудің қалыптасқан механизмі әртүрлі деңгейдегі бюджеттер арасында қаржы ағындарының ұлғаюына алып келеді, аймақтарда немқұрайлылықты күшейтеді және жергілікті бюджеттердің табыс базасын дербес нығайтуды қамтамасыз етпейді. Осының салдарынан мемлекеттік бюджет табыстарының шектен тыс орталықтандырылуы, аймақтар бюджетінде мақсатты трансферттер жүйесі арқылы республикалық бюджеттің қатысу деңгейінің артуы жүреді. Мысалы, бүгінгі күні республикалық бюджетте елдің барлық табыстарының 70 пайызы жиналады, негізгі бөлігі жергілікті бюджеттерге жіберіледі. Бұл кезде егер қазіргі уақытта әртүрлі деңгейдегі бюджеттердің шығындық өкілеттілігі жөнінде мәселе негізінен шешілген деп есептесек, онда әртүрлі деңгейдегі бюджеттердің шығындық міндеттемелерін сандық бағалау критерийі жөніндегі мәселе әлі шешімін таппаған. Қазіргі уақытқа дейін минимальды мемлекеттік әлеуметтік стандарттар мен бюджеттік нормативтер жөнінде заңдылықтар жоқ.

2009 жылдан Қазақстан үш жылдық бюджеттік жоспарлауға өтті, бұл мемлекеттік шығындар мен экономиканы қатаң реттеудің құралы және тұрақтылық саясатының жалғасы болып табылады. Бұл кезде республикалық бюджет жыл сайынғы өзгеріс процедурасымен өзгермелі режимде құрылды және қабылданды. Бұл тәсіл жыл шеңберінен шығатын ірі жобаларды жоспарлауға мүмкіндік береді, сондай-ақ шығындарды жоспарлау әрекет етуші және қабылданатын міндеттемелер негізінде жүруі тиіс екендігін көздейді. Яғни, үш жылдық жоспарлаудың басында бюджеттің шығыс бөлігі бұрын қабылданған міндеттемелермен анықталады. Үш жылдық цикл ішінде пайда болатын қосымша қаржы көлемі мемлекеттік билік пен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының нормативтік-құқықтық актілерімен реттелінетін қайта қабылданатын міндеттемелерді қаржыландыруға бағытталады.

Мемлекеттік жоспарлаудың жаңа жүйесі төмендегілерге

бағытталды:

- қазақстандағы стратегиялық, экономикалық және бюджеттік жоспарлаудың тиімді үйлесімін қамтамасыз ету;

- мемлекеттік органдардың қызметін мемлекеттің стратегиялық мақсаттары мен міндеттеріне қол жеткізуге, нақты нәтижелер алуға бағдарлау;

- бюджет процессін бюджет құралдарын бөлуге және мемлекеттік саясаттың басымдықтарына сәйкес құралдарды максимальды тиімді басқаруға бағдарлай отырып, қысқа мерзімді бюджеттік жоспарлаудан орта мерзімді жоспарлауға өтуді қамтамасыз ету;

- мемлекеттік қызметтердің сапасын талдауға бағытталған мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігін кешенді бағалауды енгізу.

Нәтижеге бағдарланған мемлекеттік жоспарлау мен бюджеттеудің жаңа жүйесі «нәтижені басқарудың» барлық элементтерін ендіру мен жетілдіру жағдайында толыққанды қызмет ете алады: стратегиялық жоспарлау, орта мерзімді бюджеттік жоспарлау, бюджеттің орындалуы, нәтижелер мониторингі және нәтижелерді бағалау, т.б. Осыған байланысты ҚР-ның Үкіметі 2008 жылы өзінің Жарлығымен (№544, 6 маусым) нәтижеге бағдарланған бюджетті ендіру бойынша шаралар жоспарын бекітті.

Жоспарға сәйкес ауқымды өзгерістердің келесі негізгі бағыттары қарастырылады:

- 1) мемлекеттік жоспарлау жүйесін жетілдіру;

- 2) бюджеттік жоспарлауды енгізу;

- 3) стратегиялық жоспарлауды мемлекеттік органдар қызметінің операциялық деңгейіне өткізу жүйесін ендіру;

- 4) мемлекеттік органдардың бухгалтерлік есеп және қаржылық есеп беруін жетілдіру;

- 5) мемлекеттік органдар қызметін бақылау, аудит және бағалау, мониторинг жүйесін ендіру;

- 6) нәтижеге бағдарланған бюджеттерді ендіруді қолдау.[3]

Нәтижеге бағдарланған бюджеттеудің талаптарына сәйкес мемлекеттік жоспарлаудың жаңа жүйесі мемлекеттік органдар

қызметінің әлеуметтік экономикалық нәтижелерімен күтілетін стратегиялық мақсаттар мен тактикалық міндеттерді қояды. Бұл сәйкес бюджеттік бағдарламалар арқылы ресурстарды жұмылдыру көмегімен жүзеге асырылады. Бұдан басқа негізгісі қойылған мақсатқа қол жеткізу деңгейі анықталатын көрсеткіштер мен бюджеттік құралдарды жұмсаудың тікелей және соңғы нәтижелерін анықтау болып табылады.

Бюджеттік жоспарлаудың мақсатты бағдарламалық тәсілдерінің сапасын арттыру мен қолдану сферасын кеңейтуді мына жолдармен жүзеге асыру көзделеді:

- жыл сайын бюджеттік жоспарлау субъектілерімен өз қызметінің негізгі бағыттары мен нәтижелері жөнінде баяндамаларды ұсыну;
- мақсатты бағдарламаларды жасау мен жүзеге асыру әдістемесін жетілдіру;
- бюджеттік процесте мақсатты бағдарламаларды пайдалану;
- бюджеттік бағдарламаны қабылдауға ұсынылатын және әрекет етуші бағдарламаларды бағалау нәтижелері бойынша конкурстық негізде қабылданатын міндеттемелер бюджетінің бөлігін бөлу;
- бюджетті орындау процесінде бюджеттік бағдарлама әкімшіліктерінің өкілеттілігін кеңейту.

Қалыптасқан дәстүр мен бюджет процесін ұйымдастыру мемлекеттік қаржыны басқарудың тиімділігін арттырудың мүмкіндіктері мен институционалды ынтасын елеулі тежейді. Сондықтан бюджет процесін келесі бағыттар бойынша жүзеге асыру ұсынылады:

- бюджеттік жіктелім мен бюджеттік есепті реформалау;
- орта мерзімді қаржылық жоспарлауды жетілдіру;
- бюджеттік жоспарлаудың бағдарламалық мақсатты тәсілдерін қолдану сферасын кеңейту және жетілдіру;
- бюджетті құру және қайта қарау процедурасын тәртіптеу.

Бюджеттік жүйе шеңберінде шығындардың тиімділігін арттыру бойынша шаралар өзіне бюджеттік процесті реформалаудан басқа бюджеттік секторды реформалауды, мемлекеттік қызмет көрсетуді қаржылық қамтамасыз етудің жаңа формаларына өту, бюджет жүйесінің орындалу процедурасын жетілдіруді қосады. Бюджеттік сектор реформасының

шеңберінде кемшіліктерді жоюға бағытталған жүйелі қайта құруды жүргізу көзделеді.[4]

Шығындарды басқару мен бюджеттеудің жаңа технологиясы шетелдік тәжірибеден алынған. АҚШ, Ұлыбритания, Австралия, Жаңа Зеландия, Нидерланды, Швеция сияқты елдер нәтижеге бағдарланған бюджеттеу технологиясын табысты қолданып отыр. АҚШ соңғы 50 жылдың ағымында нәтижеге бағдарланған бюджеттеудің әр түрлі концепциясын қолданды және осы салада танымал лидер болып табылады.[5]

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 Новая бюджетная политика Казахстана. – Астана: АО «Институт экономических исследований», 2008. – 210 с.
- 2 Омирбаев С.М. Бюджетная система Республики Казахстан. – Астана: ИД «Сарыарка», 2007. – 488 с
- 3 Бюджетный кодекс Республики Казахстан: Кодекс Республики Казахстан от 04.12.2008 г.
- 4 Сахариев С.С., Сахариева А.С., Сахариева А.С. Финансы. – Алматы: Юридическая литература, 2004. – 450 с.
- 5 Региональное финансовое планирование: обзор зарубежного и российского опыта. – СПб.: ГП МЦСЭИ «Леонтьевский центр», 2003. – 104 с

ПРОЕКТ КРЕДИТОВАНИЯ КРЕСТЬЯНСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

**ИМАНГАЛИЕВА Д.К.,
магистрант ЗКИГУ**

Сельское хозяйство - одна из важнейших сфер материального производства, обеспечивающая население продовольственным и промышленным сырьем.

Государственное перераспределение финансовых потоков в пользу сельского хозяйства является компенсацией, которая восстанавливает статус-кво и ставит труд сельскохозяйственных производителей в один ряд с трудом работников в других отраслях экономики, поскольку рыночные принципы хозяйствования проявляют себя в сельском хозяйстве специфическим образом в связи с особенностями биологической и социально-демографической природы (сезонность производства, медленный оборот капитала, повышенный производственный риск, связанный с подверженностью стихийным силам природы, симбиоз экономики, демографии и культуры и пр.). Данные особенности проявляются независимо от национальной принадлежности, уровня развития, форм собственности, методов организации производства, экономической системы, в силу чего и порождают необходимость постоянного регулирования со стороны государства [1].

Крестьянское хозяйство «Ермек» было образовано в 2007 году, главой хозяйства является – Калиев Еркин Ермекович. Хозяйство расположено недалеко от поселка Борли, Бокейординского района, в 420 км от областного центра г. Уральск. Основное направление деятельности - животноводство. Деятельность хозяйства началось после получения земель в округе в 2007 году. С этого момента крестьянское хозяйство занималось животноводством. На сегодняшний день хозяйство имеет скотопомещения, позволяющие содержать скот в летнее и в зимнее время, загоны, спецтехнику для заготовки кормов. Ранее клиент занимался разведением скота как частное лицо на подворье. Вся выручка пускалась в оборот и закупался дополнительный скот, постепенно наращивая количество скота. Корма клиент заготавливает самостоятельно, с территории арендованных пастбищ. Ведение бизнеса клиент осуществляет самостоятельно. На подмоге имеется 8 постоянных работников – скотников, заработная плата которых составляет 35 000 тенге в месяц. Постоянные чабаны с семьями круглогодично проживают на ферме в жилых домах-вагончиках. Сезонные рабочие в

количестве 7-8 человек подлежат найму в летний период выпаса и сенокоса, который длится с июня по сентябрь. В зимний период скот содержится в специальных оборудованных кошарах. Реализация скота происходит преимущественно в осенне-весенний период, лишь незначительная часть скота реализуется весной и летом для оплаты расходов по бизнесу. Реализация проводится на местные точки торговли мясом по г.Уральск, также проводится продажа мяса в Атыраускую и Актюбинскую области.

Хозяйство ведет деятельность на основании упрощенного режима налогообложения для крестьянских хозяйств, предусматривающий уплату единого земельного налога и социальных/пенсионных отчислений за работников.

Клиент обратился за кредитом в АО «Аграрную Кредитную Корпорацию» для приобретения маточного поголовья КРС и племенных быков-производителей. Кредиты по программе «Сыбага» можно получить по ставке 6% годовых на приобретение маточного поголовья КРС сроком до 7 лет, быков-производителей и на пополнение оборотных средств хозяйства сроком до 2 лет [2]. АО «Аграрная кредитная корпорация» – компания, созданная постановлением Правительства РК в 2001 году. Основная цель – содействие индустриализации и диверсификации аграрной отрасли путем развития доступной системы кредитования субъектов агропромышленного комплекса Республики Казахстан. Входит в состав Национального управляющего холдинга «КазАгро».

Рассмотрим процесс кредитования АПК на примере кредитования крестьянского хозяйства (КХ) «Ермек» в Западно-Казахстанской области.

Концепция проекта предусматривает развитие и расширение фермы по разведению скота для получения мяса в Западно-Казахстанской области (таблица 1).

Таблица 1 - Планируемая программа поголовья КХ «Ермек», гол.

Показатель (годовой)	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
-------------------------	------	------	------	------	------	------	------

Среднее поголовье взрослого КРС	418	398	449	520	571	630	706
Среднее поголовье молодняка КРС	285	408	408	446	534	614	710
Среднее поголовье взрослых лошадей	47	57	71	77	80	86	96
Среднее поголовье молодняка лошадей	48	54	46	47	56	64	68

Целью деятельности предприятия является извлечение дохода для улучшения материального благосостояния его участника.

Таблица 2 - Планируемая программа продаж КХ «Ермек», тыс. тенге

Статья доходов	2015 г.	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021г.
Реализация взрослого КРС	7 931	9 956	9 450	10 631	12 319	13 669	15 019
Реализация молодняка КРС	9 956	12 236	15 869	13 148	14 393	16 872	17 100
Реализация взрослых лошадей	1 523	988	988	1 276	1 523	1 523	1 770
Реализация молодняка лошадей	234	659	1 803	2 259	1 994	1 994	6 139
Всего	19	23	28	27	30	20	40 028

валовые продажи	644	839	110	314	228	389	
--------------------	-----	-----	-----	-----	-----	-----	--

Планируемые цены на продукцию отражает таблица 3.

Таблица 3 - Планируемые цены на продукцию, тенге за 1 голову

Группа скота	Стоимость 1 головы
Взрослый КРС	168 750
Молодняк КРС	120 000
Взрослые лошади	247 000
Молодняк лошадей	170 000

Целевой группой предприятия являются потребители услуг – мясоперерабатывающие предприятия, население областного центра и близлежащих районов.

С экономической точки зрения проект будет способствовать:

- созданию новых рабочих мест, что позволит работникам получать стабильный доход;

- дальнейшему развитию фермы по разведению скота для получения мяса;

- производству экологически чистой продукции;

- поступлению в бюджет Западно-Казахстанской области налогов и других отчислений.

- удовлетворению спроса населения в мясной продукции.

Таблица 4 – Карта движения крупного рогатого скота КХ «Ермек»*, гол.

Год	Наличие на начало года	Приход			Расход			Наличие на конец года
		Приплод	Закуп	Перевод из младшей группы	Перевод в старшую группу	Непредвиденные расходы	Продажа на мясо	
2013	392	136	0	77	83	17	75	430

2014	430	234	0	85	95	22	106	478
2015	478	262	142	53	53	27	152	703
2016	703	322	0	173	173	31	188	806
2017	806	306	0	270	270	32	223	857
2018	857	346	0	290	290	36	201	966
2019	966	404	0	301	301	40	225	1 105
2020	1 105	444	0	346	346	47	259	1 244
2021	1 244	492	0	401	401	51	269	1 416
2022	1 416	552	0	444	444	59	328	1 581
2023	1 581	616	0	494	494	66	369	1 762
2024	1 762	688	0	553	553	74	411	1 965
2025	1 965	766	0	923	923	82	518	2 131

*реализация коров - 15%, быки-производители - 0%, телки старше 1 года - 0%, бычки старше 1 года - 100%

Кредитование крестьянского хозяйства позволит увеличить численность товарного стада КРС, улучшить его качественную составляющую за счет приобретения племенных быков и ведения селекционной работы.

Исследуя динамику прироста поголовья скота за годы кредитования проекта, можно сделать следующие выводы касательно положительных и отрицательных сторон проекта:

Положительные стороны:

1. Налаженная инфраструктура бизнеса, сбыта.
2. Наличие опыта в разведении скота.

Отрицательные стороны:

1. Зависимость от конъюнктуры рынка, цены на продукцию, сырье.
2. Возможность возникновения инвазионных и инфекционных заболеваний поголовья.
3. Возможные технические неполадки в процессе производства.

Таблица 5 – Отчет прибылей и убытков КХ «Ермек»,

тыс.тенге

Период	201 5 г.	201 6 г.	201 7 г.	201 8 г.	201 9 г.	202 0 г.	202 1 г.	202 2 г.	202 3 г.	202 4 г.	202 5 г.
Выручка	28 620	33 532	36 054	38 310	41 770	45 243	48 275	56 313	62 077	68 062	80 486
-от животноводств а	26 833	31 745	34 266	36 522	39 982	43 456	46 488	54 525	60 289	66 274	78 699
- субсидии	1 788	1 788	1 788	1 788	1 788	1 788	1 788	1 788	1 788	1 788	1 788
Себестоимость	17 402	20 047	21 868	23 645	26 814	30 448	33 633	37 563	41 058	45 564	62 104
-затраты по животноводств у	17 402	20 047	21 868	23 645	26 814	30 448	33 633	37 563	41 058	45 564	62 104
Маржа	6 4%	6 7%	6 5%	6 2%	5 6%	4 9%	4 4%	5 0%	5 1%	4 9%	3 0%
Валовая прибыль	11 218	13 485	14 186	14 664	14 956	14 795	14 643	18 750	21 019	22 497	18 382
Накладные расходы	2 075	4 153	3 763	3 091	2 589	1 974	1 689	1 455	1 216	1 027	8 39
Транспортные расходы	3 00	3 00	3 00	3 00	3 00	3 00	3 00	3 00	3 00	3 00	3 00
Налоги	1 00	1 00	1 00	1 00	1 00	1 00	1 00	1 00	1 00	1 00	1 00
Проценты по действующим кредитам	1 425	1 805	1 378	8 53	6 18	1 92	9 5	5 1			
Проценты по новому займу	0	1 698	1 735	1 588	1 321	1 132	9 43	7 55	5 66	3 77	1 89
Прочие	2 50	2 50	2 50	2 50	2 50	2 50	2 50	2 50	2 50	2 50	2 50
Прибыль по	9	9	10	11	12	12	12	17	19	21	17

бизнесу	143	333	423	573	368	821	954	294	803	470	544
Семейные расходы	1 200	1 200	1 200	1 200	1 200	1 200	1 200	1 200	1 200	1 200	1 200
Чистая прибыль	7 943	8 133	9 223	10 373	11 168	11 621	11 754	16 094	18 603	20 270	16 344
Погашение основного долга по текущим кредитам	5 913	5 515	5 515	5 515	5 515	8 71	4 23	4 23			
Погашение основного долга по новому займу	0	0	3 144	3 144	3 144	3 144	3 144	3 144	3 144	3 144	3 144
Чистый остаток	2 029	2 618	5 64	1 714	2 508	7 605	8 187	12 527	15 459	17 126	13 199

Проведенный анализ показывает, что в бизнесе клиента наблюдается положительная динамика, рост активов, выручки и чистой прибыли (таблица 5). За годы реализации проекта будут достигнуты поставленные цели.

ЛИТЕРАТУРА:

1.Эффективность государственной поддержки аграрной сферы экономики/ Т. М. Полушкина, Е. Г. Коваленко, О. Ю. Якимова и др. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2008. – 18

4 с.

2.Программа кредитования «Программа кредитования субъектов АПК на приобретение маточного поголовья КРС и племенных быков-производителей для воспроизводства молодняка мясной породы («Сыбаға»).

3.Методическое пособие по разведению КРС. - Астана, 2012.

4.Методическое пособие по разведению лошадей. - Астана, 2012.

5.Методическое пособие по разведению МРС. - Астана, 2012.

6.Методика оценки финансового состояния крестьянских фермерских хозяйств Казахстана. - Астана, 2008.

НАЛОГООБЛОЖЕНИЕ В ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1941-1945ГГ)

**ТЕМИРГАЛИЕВ А.
Магистрант ЗКИГУ**

Великая Отечественная война коренным образом перестроила народное хозяйство страны, внесла существенные изменения в финансовую и налоговую политику. Резко сократились экономические возможности государства в связи с оккупацией западных районов страны, развернулась огромная работа по эвакуации оборудования, ценностей, людей, началась перестройка народного хозяйства на военный лад. Сократились доходы госбюджета — со 180 млрд. руб. в 1940 г. до 165 млрд. в 1942 г.; в том числе доходы от соц. хозяйства уменьшились со 158 млрд. руб. до 108 млрд. руб. В годы войны не удалось избежать расстройств денежного обращения, избыточной инфляции, роста цен (на отдельные продукты и товары цены выросли в 10—15 раз), снижения покупательной способности рубля.

Тем не менее, созданный в предвоенные годы экономический потенциал, широкое привлечение средств населения, несмотря на огромные потери, обеспечили

устойчивость финансовой системы СССР. Основными источниками финансирования были доходы от госпредприятий, повышение цен на товары не первой необходимости (водка, табак, парфюмерия и т.п.), повышение налогов, займы и другие добровольные сборы с населения. Расходы госбюджета возросли со 174,3 млрд. руб. в 1940 г. до 182,8 млрд. руб. в 1942 г., в том числе военные расходы с 56,7 млрд. до 108,4 млрд. руб. Недостающие суммы покрывались за счет денежных эмиссий и использования гос. резервов. Проводился режим жесткой экономии расходов.

Повышение прежних и введение новых налогов

В условиях начавшейся войны в налоговой системе произошли существенные изменения:

- государство вынуждено было значительно повысить налоги и различные сборы с населения
- расширялся круг плательщиков в основном за счет привлечения к уплате налогов лиц, «не имеющих собственных доходов», т.е. иждивенцев;
- более полно учитывались облагаемые доходы, в частности возросшие доходы крестьян от продажи на рынке своей продукции по возросшим ценам;
- изменились принципы построения некоторых налоговых платежей, например, при введении военного налога в 1942 г. Был использован давно известный принцип подушного налога, который упрощал его раскладку и сбор.

В начале войны в связи с оккупацией значительной территории страны, перестройкой промышленности, сокращением производства существенно уменьшились поступления налога с оборота: в 1940 г. — 105,9 млрд. руб. (58% бюджета), в 1942 г. — 66,4 млрд. руб. (40,2%). С упорядочением работы промышленности он стал повышаться и в 1945 г. составил уже 123,1 млрд. руб. Большую роль в росте налога с оборота сыграло сокращение издержек производства (на 30—50% за годы войны).

Все основные налоги стали повышаться уже с первых дней войны. 3 июля 1941 г. Президиум Верховного Совета СССР издал указ «Об установлении на военное время временной надбавки к сельскохозяйственному налогу и к подоходному налогу с населения».

Плательщики надбавки подразделялись на две категории:

1) рабочие и служащие;

2) прочие плательщики. Внутри каждой категории размер надбавки зависел от отношения плательщика к действительной военной службе или призыву в армию по мобилизации. Надбавка к сельхозналогу была установлена в размере 100% к сумме сельскохозяйственного налога. Семьям колхозников и единоличников, имевшим военнотружеников, предоставлялись льготы: 1 военный — скидка 50%, 2 и более — полное освобождение. Сроки уплаты сельхозналога были передвинуты на 1 месяц вперед.

Надбавка на подоходный налог рабочих и служащих, не подлежащих призыву на военную службу, устанавливалась в размере (в процентах к окладу подоходного налога): с месячным заработком от 300 до 500 руб. — 50%, с заработком от 500 до 600 руб. — 75%, с заработком свыше 600 руб. — 100%. Рабочие и служащие с заработком менее 300 руб. от уплаты надбавки освобождались. Лица, подлежащие призыву на действительную военную службу, но не мобилизованные или освобожденные от призыва, уплачивали временную надбавку к подоходному налогу в следующем размере: при месячном заработке до 300 руб. — 100%, от 300 до 500 руб. — 150%, при заработке свыше 500 руб. — 200%; остальные, не работающие по найму, — в размере 200% оклада подоходного налога. Указом от 30 апреля 1943 г. объединялись в один платеж подоходный налог и сбор на нужды жилищного и культурно-бытового строительства.

21 ноября 1941 г. Президиум ВС СССР принял указ «О налоге на холостяков, одиноких и бездетных граждан СССР», по которому налог распространялся на лиц, достигших 20-летнего возраста и не имевших детей. Мужчины от 50 лет и старше, а

женщины с 45 лет и старше налог не платили. С 1944 г. бездетные граждане, облагавшиеся подоходным налогом, платили 6% от заработка, имевшие одного ребенка — 1%, двухдетей — 0,5%. Этот порядок распространялся на некооперированных кустарей, ремесленников и прочих граждан, имевших источники дохода, облагаемые подоходным налогом. С плательщиков сельхозналога этот налог взимался соответственно в размере 150 руб., 50 руб. и 25 руб. в год. Граждане, не имевшие самостоятельного источника дохода, т.е. иждивенцы, платили 90 — 30 — 15 руб. в год. От налога освобождались все военнослужащие. Те военные, которые уволены из армии вследствие ранения, если им не назначена пенсия, освобождались от уплаты налога в течение года со дня увольнения, а при назначении пенсии они от налога освобождались. Жены военнослужащих, погибших или пропавших без вести, к уплате налога не привлекались на период войны. Не привлекались к уплате налога родители, дети которых погибли или пропали без вести на войне. Введение вышеуказанного налога позволило увеличить пособия многодетным семьям и одиноким матерям.

Указом Президиума ВС СССР от 29 декабря 1941 г. с 1 января 1942 г. вводится военный налог с одновременной отменой надбавок к сельскохозяйственному и подоходному налогам. По словам М.Л. Тамарченко, «военный налог выступал формой общегражданского участия народа своими средствами в финансировании войны и был призван мобилизовать дополнительные средства для покрытия военных расходов». Его уплачивали все граждане СССР, достигшие 18 летнего возраста, независимо от наличия источника дохода. Исключение составляли военнослужащие, находящиеся в действующей армии, т.е. на фронте, члены их семей и инвалиды войны и труда 1й и 2й групп. Инвалиды войны остальных групп освобождались от 50процентной надбавки к налогу, установленной гражданам призывного возраста, но не призванным в армию. Военнослужащие частей налог платили.

Мужчины 60 лет и старше, а также женщины 55 лет и старше, пенсионеры платили налог лишь в том случае, если они имели самостоятельные источники дохода. Колхозники и единоличники уплачивали налог по твердой ставке от 150 до 600 руб. с человека в год, дифференцированной по районам. С рабочих и служащих налог взимался в зависимости от зарплаты (по основной работе и по совместительству): от 10 руб. в месяц при годовом заработке в пределах до 1800 руб. и до 225 руб. в месяц при годовом заработке свыше 24 тыс. руб. Необлагаемый минимум не устанавливался. Общая сумма налога не должна была превышать 4050 руб. в год для лиц призывного возраста и 2700 руб. для остальных, это были максимальные ставки.

С кустарей, ремесленников, владельцев строений, граждан, имевших доходы от работы не по найму, налог взимался по утроенным ставкам, установленным для рабочих и служащих. Ставка 100 руб. устанавливалась для иждивенцев. В результате количество плательщиков военного налога намного превысило число плательщиков с/х. и подоходного налогов. Интересно отметить, что в его построении был использован принцип подушного налога. Военный налог был самым крупным налогом. В 1944 г. он дал бюджету 28,7 млрд. руб. из общих налоговых поступлений 37,2 млрд. руб., а всего за 1942—1945 гг. по военному налогу поступило в бюджет 72,1 млрд. руб.

Рост цен на сельскохозяйственную продукцию позволил пересмотреть нормы доходности по уплате сельхозналога в сторону их повышения. Поданным В.П. Дьяченко, в 1942 г. фактический доход крестьян превышал нормативно установленный в 7—10 раз. В июне 1943 г. нормы доходности были повышены в 3—4 раза. Поступления от сельхозналога с 2,1 млрд. в 1942 г. возросли до 5,6 млрд. в 1945 г. Одновременно в 2 раза повышен налог на единоличников. Следует иметь в виду, что заготовительные цены во время войны оставались на довоенном уровне, т.е. были символическими. Государство платило колхозам за килограмм зерна 7—8 коп., за кг картофеля — 3 коп., за голову крупного рогатого скота — 41—53 руб., за

свинью — 32—48 руб. А цены на рынке в это время были выше в 100—200 раз. Например, в Перми в 1944 г. 1 кг картофеля стоил 65 руб., овощей — 53 руб., мяса — 293 руб., 1 литр молока — 74 руб. Резко сократилась выдача зерна на трудодни. В 1942 г. из предполагавшихся к выдаче на трудодни 44 млн. ц зерна было выдано фактически 24 млн., в 1943 г. 29,5 вместо 35 млн.

Постановлением СНК СССР и ЦК ВКП (б) от 13 апреля 1942 г. обязательный минимум трудодней в расчете на год был повышен: в хлопководческих районах со 100 до 150, в нечерноземной полосе, северных и восточных областях с 60 до 100, в остальных с 80 до 120. Устанавливалась более строгая ответственность за несвоевременную утрату налогов (постановлением СНК СССР от 24 ноября 1942 г.).

Подверглась перестройке система местных налогов и сборов. Указ Президиума ВС СССР в апреле 1942 г. «О местных налогах и сборах» установил следующие местные налоги:

- 1) налог со строений;
- 2) земельная рента;
- 3) сбор с владельцев транспортных средств;
- 4) сбор с владельцев скота;

5) разовый сбор на колхозных рынках. Местным властям было предоставлено право понижать ставки местных налогов или вводить дополнительные льготы. 10 сентября 1942 г. введен налог со зрелищ. В мае 1943 г. введен сбор за регистрацию охотничье промысловых собак — 4 руб. В результате поступления по местным налогам в 1944 г. возросли в 3 раза по сравнению с 1940 годом.

В апреле 1942 г. был увеличен перечень документов и действий, оплачиваемых госпошлиной, повышены ее ставки. В результате в 1944 г. поступления по местным налогам и сборам возросли в 3 раза и составили 20% всех доходов местных бюджетов. Всего за период войны (до 1 января 1946 г.) население выплатило налогов и сборов на сумму 133 млрд. руб. или 24,1% всех военных расходов.

IV СЕКЦИЯ

Б.МОМЫШҰЛЫ АФОРИЗМДЕРІНДЕГІ «СОҒЫС», «ҰРЫС», «ПАРЫЗ», «ЕРЛІК», «БАТЫРЛЫҚ» концептілері

ҚАЙЫРОВ А.Б.
ф.ғ.к., БҚИГУ доценті

Қазіргі кезде тілді адам болмысымен біртұтастықта, яғни адамға тән таным, ойлау, сана, сөйлеу әрекеттерімен бірлікте алып қарау қолға алына бастады. Осыған орай қазіргі тіл біліміндегі зерттеулердің негізгі өзегі - адам баласының қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарды ақыл-ой, сана арқылы танып зерттеуі болып отыр. Сондықтан бүгінгі лингвистикалық зерттеулерде дүниетанымдық концептілер үлкен маңызға ие. Осымен байланысты Б.Момышұлы афоризмдеріндегі «соғыс», «ұрыс» т.б. концептілер туралы айтпас бұрын «концепт» терминінің мәнін түсініп алған жөн. Когнитивтік тіл білімінің басты категориясы болып табылатын «концепт» термині Ю.С.Степанов, С.Аскольдов, В.А.Маслова, Д.С.Лихачев, Е.С.Кубрякова т.б. орыс ғалымдарының еңбектерінде әр қырынан түсіндіріледі. Мысалы, В.А.Маслова «концепт окружен эмоциональным, экспрессивным, оценочным ореолом; это тот «пучок» представлений, понятий, знаний, ассоциаций, переживаний, который сопровождает слово и выражаемое им понятие. Концепты – предмет эмоций, симпатий, антипатий, а иногда столкновений различных мнений», - деп жазады. Ғалым әрі қарай «ұғым - танылатын объектінің мәнді, мазмұнды қасиеттерінің жиынтығы болса, ал концепт – мазмұны тілдік құралдардың (лексикалық, фразеологиялық, пареомеологиялық, т.б.) барлығын жинақтайтын өзіндік ерекше ұлттық болмысқа негізделген білімдер жиынтығы» деп, ұғым мен концептінің ерекшелігін ашып көрсетеді.

Отандық тіл білімінде де «концепт» терминіне қатысты мәселелерді Ж.Манкеева, Н.Уәлиев, Қ.Жаманбаева, Г.Снасапова, М.Күштаева, С.Жапақов, А.Ислам, Э.Оразалиева, Г.Мұратова, Ж.Жампейісова, Б.Тілеубердиева т.б. ғалымдар өз еңбектерінде жан-жақты қарастырады. Мысалы, А.Ислам «концепт дегеніміз – белгілі бір ұлттың шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары туралы сан ғасырлық түсінігін білдіретін және этномәдени санада сақталып ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы құрылым» деген анықтама береді. Демек, концепт дегеніміз – тілдің танымдық қасиеті арқылы дүниені тану, қабылдау, сол дүниенің адам бойындағы көркем бейнесінің ұлттық, шығармашылық деңгейде көрінуі дегенді білдіреді. Сонда концепт термині көне де, жаңа да сөз мағыналарымен пайда болатын ақпараттарды сақтап таратушы деген мәнде жұмсалады. Осыған орай тілді этникалық тұрғыдан қарастыру арқылы көптеген мәдени-танымдық ақпараттармен танысуға болады.

Жалпы, тіл – ұлттың мәдени құндылықтарын, тарихи даму жолын, өзіндік менталитетіне тән дүниетанымдық әлемін, салт-санасын бейнелейді. Ал адам күнделікті өмірде тілдік тұлға (языковая личность) ретінде сол тілді тұтынады, қолданады. Бұл жерде тілдік тұлға дегеніміз – ұлттық әдеби тілді толық меңгерген, ұлттық мәдени құндылықтарды бойына сіңірген, ұлттық рухы бар жеке тұлға деген мәнде қолданылады. Осымен байланысты жеке тілдік тұлға ретінде батыр Б.Момышұлының афоризмдерінің тілтанымдық табиғатын тану маңызды мәселенің бірі болып табылады. Өйткені Бауыржан афоризмдерінің рухани мазмұнына, танымдық болмысына, тілдік ерекшеліктеріне назар аудару арқылы батырдың ұлттық болмыс-бітімін, дүниетанымдық, тілтанымдық тереңдігін түсінуге мүмкіндік аламыз.

Тілдегі афоризмдердің пайда болуы тілдік тұлғаның дүниетанымдық әлеміне, ұшқыр ой мен ұтымды сөзді қолдана білуіне негізделеді. Сонымен қатар афоризмдердің тууына белгілі бір жағдай мен уақыт та себеп болуы мүмкін. Ал

афоризмдердің тілдік қолданысқа енуі мен көпшілікке таралуына олардың халықтық сипаты негіз болады. Осы тұжырым тұрғысынан алғанда, Б.Момышұлы афоризмдерінің көпшілігі ел басына күн туған қиын кезеңде айтылып, сол қиын кезеңнің шындығын, сол қиындыққа байланысты адам бойындағы адамдық, адамгершілік қасиеттердің сыналар тұсын дәл де айқын танытады. Б.Момышұлы - өзінің жеке басының қадір-қасиеті арқылы өзгеге үлгі бола білген жан. Сондықтан оның соғыс кезіндегі ерен ерлігі, қайтпас қайсарлығы, өжет өршіл мінезі, бірбеткейлігі, мақсаттылығы, жоғары ұйымдастырушылық қабілеті, әскери тәртібі мен жинақылығы, қаталдығы мен жігерлілігі, ізеттілігі мен сыпайылығы, барлық ізгі қасиеттері оның қанатты сөздері арқылы көрініс тауып жатты. Сол себепті Б.Момышұлы афоризмдерінің тақырып ауқымы өте кең, мағынасы аса терең. Енді Б.Момышұлы шығармалары мен афоризмдеріндегі жекелеген концептілердің мағынасына назар аударайық.

Соғыс концептісі. Бұл концептіге талдау жасау үшін оның түсіндірме сөздіктердегі мағынасына назар аударайық. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде соғыс сөзінің екі түрлі мағынасы көрсетілген. 1. Мемлекеттердің және бір-біріне қайшы таптардың арасында болатын қарулы күрес, ұрыс. *Мысалы, Ұлы Отан соғысы, азамат соғысы.* 2. Ұрысу, шекісу, түйісу мағынасында. *Мысалы: Екеуінің басы соғысып қалды.* [1, 573-б].

С.И.Ожегов құрастырған орыс тілінің түсіндірме сөздігінде де соғыс сөзінің екі түрлі мағынасы берілген. 1. Вооруженная борьба между государствами. напр. Великая Отечественная борьба. 2. перен.: о войне, враждебных отношениях с кем-н., чем-н. [2, 116-б].

Жалпы, орыс тіл білімінде В.И.Даль құрастырған сөздіктен бастап кейінгі әр жылдарда жарық көрген түрлі сөздіктерінде соғыс сөзінің сан алуан мағынасы, ол туралы мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, халықтық ұғымдар, соғыстың түрлері, сипаты жайында жан-жақты зерттеліп талданған.

Негізінен, соғыс сөзі қазақ халқының тілдік санасында адамдардың зор қайғы-қасіреті, бақытсыздық, көз жасы ұғымдарымен байланысты қаралады. Бұл сөздің халықтың өміріндегі барлық қайғылы, қасіретті мән-мағынасын «Соғыс психологиясы» еңбегінде Б.Момышұлы ашып береді. Мысалы: «Соғыс – жеке және уақытша, бірақ адам өміріндегі ең қысылтаяң құбылыс. Соғыс ұзақ жылдарға отанның тағдырын, соғысып жатқан халықтың тағдырын шешеді. Соғыс – халықтың күш-қуаты мен ерік-жігерін сынайтын ұлы емтихан. Қаншама жылға созылса да соғыс адам өмірінде жан түршігерлік қасіретті уақиға болып қалады, ол халық жадында терең із қалдырады» деп, соғыстың жеке адам ғана емес, тұтас бір халықтың тағдырындағы қасіретін терең ашып көрсетеді. [3, 108-б].

Қазақ тілінде соғыс сөзінің лингвомәдени мазмұнына оған тікелей не жанама қатысы бар ұрыс, шайқас, майдан секілді тілдік бірліктер де енеді. Лингвокогнитивтік тұрғыдан алғанда, олар соғыс концептісінің мазмұнын аша түсетін, толықтыра түсетін ұғымдар. Аталмыш ұғымдардың мән-мағынасы қазақтың халық ауыз әдебиетінде, соның ішінде, эпостық жырларда, мақал-мәтелдерде, нақыл сөздерде кеңінен көрініс тапқан.

Ұрыс концептісі. Қазақ тіліндегі бұл сөздің негізгі мағынасы керісу, егесу, жанжалдасу, айқайласу дегенді білдіреді. Сонымен қатар ұрыс сөзі көркем әдебиетте соғыс, шайқас, майдан деген сөздердің синонимі ретінде де қолданылады. Ұрыс сөзінің концепт ретіндегі мән-мағынасын бұл сөз қолданылған нақты мысал мен жағдайға талдау жасау арқылы аңғара аламыз. Мысалы: Жеті күн кіріп ұрысқа, Өлімге басың байладың. (Бұхар жырау).

Б.Момышұлы шығармалары мен афоризмдерінде де ұрыс сөзінің концепт ретіндегі мағынасын саралауға үлкен мән берілген. Ең алдымен, «Соғыс психологиясында» жазушы «Ұрыс – соғысушы жақтардың ұйымдасқан түрдегі қарулы шайқасы, ұрыста әскерлердің қимылдары мақсаты мен уақыты жағынан бірлікте болады, әрі шайқас онша үлкен емес атыс

және тактикалық кеңістікте өрістейді» деп ұрыс сөзінің әскери термин ретіндегі анықтамасын жасайды.

Екіншіден, «Ұрыс дегеніміз – бұл дұшпанға ұйымдасқан түрде әсер ету. Адамға, топқа, дұшпанға әсер ету әр түрлі: ақылмен, психикамен, техникамен, қару-жарақ күшімен. Бірақ ең алдымен ақылмен ықпал ете білу қажет, басқа сөзбен айтқанда, ұрыс дегеніміз - ақыл мен ақылдың шайқасы. Ұрыстың басты, негізгі мақсаты – дұшпанның адам күші мен қару-жарағын жою, құрту, қарсылық көрсете алмайтындай етіп сағын сындырып моральдік күші мен қабілетін басып-жаншу» деп ұрыстың психологиялық сипатын анықтайды. [3, 102-б]. Соғыс, ұрыс сөздерінің концепт түріндегі мазмұны жазушы афоризмдерінде анық бейнеленген. Мысалы:

- Соғыс – күш жұмсау жолымен жүргізілетін саясаттың жалғасы.
- Соғыс жорығы саяхат емес, ұрыс даласы – курорт емес.
- Ұрыс даласы – адам кіретін көр де, адам самғайтын өр де.
- Ұрыс өнері – ұрыста барынша аз шығынмен жеңіп шығу.
- Ұрыс идеалы – бұл ұрыста шығынсыз жеңіп шығу.
- Ұрыс бетпердені, өтірікті, жалған батылдықты жұлып тастайды.
- Ұрыста өмір ешкімге сыйға берілмейді, жеңіп алынады.
- Ұрыста бәрі тексеріледі, адамның барлық жеке қасиеттері сыналады.
- Ұрыста ерлік не мүлдем жоғалады, не барынша толық ашылады.

Үшіншіден, жазушы афоризмдерінде ұрыс, соғыс сөздері адам бойындағы ақыл, ерік, жігер, парыз, ар, ұят, патриотизм, ержүректілік, ерлік, батырлық, батылдық, қаһармандық, т.б. сан алуан көңіл-күй, эмоциялық сезімдермен сабақтаса өріліп отырады. Себебі, бір жағынан, ұрыс, соғыс адам бойында

аталған жағымды қасиеттердің қалыптасып күшеюіне мүмкіндік береді. Жазушы «Тек ұрыста ғана адамның барлық қасиеті сынға түседі. Ұрыс психологиясы сан қырлы. Жеке және қоғамдық өмірдегі адам қасиеттеріне соғыс әсер етпей қоймайды. Ұрыста зәреңнің зәр түбіне кеткенін жасыра алмайсың. Ұрыс жалған батырлықтың бетпердесін сыпырып тастайды. Жалған нәрсе оқтың астында шыдас бермейді. Сондықтан ұрыста – соғыста – адамға тән барлық жоғары және төменгі қасиеттер барынша ашылып көрінеді. Бұл сезімдерді екі топқа бөлуге болады: жоғары сезімдер: парыз, адамгершілік, ержүректілік, ерлік, батырлық, қаһармандық, т.б. төменгі сезімдер: үрей, шошу, қорқыныш, опасыздық, ұждансыздық, т.б.» [3, 23-б]. деп жаза отырып, аталған концептілерге қосымша психологиялық түсіндірме береді және афоризмдер түрінде халыққа кең таралған даналық қорытынды жасайды. Олардың бір парасы төмендегідей.

Парыз концептісі. Парыз – бұл орындалуға тиіс міндет пен әрекет. Парыз алға қойылған міндеттен туады, яғни міндет адамға парызды жүктейді, сондықтан парыз бен міндет адамның қызмет әрекетінде әртүрлі. Парыз дегеніміз - өзінің мағыналық аясына ақыл-ой, сезім, ерік-жігер, ар-ождан, абырой, әділдік, шындық, сүйіспеншілік, сияқты қасиеттерді қамтып, оларды адам өміріндегі қайшы құбылыстарға қарама-қарсы қоятын жоғары интеллектуалды ұғым. Өз парызын саналы түрде түсіну ғана солдатты бәрінен жоғары қояды, оның мәртебесін көтере түседі, қорқақтық пен опасыздықтан сақтандырады. Парызды саналы түрде түсіну ғана жауынгердің қажыр-қайратын, моральдік күші мен қабілетін екі есе арттырып, шабыттандыра, жігерлендіре түседі. Парызды саналы түрде түсіну ғана жеңістерге серпін береді, ерлік адам бойындағы қуатты тасқындатып, творчестволық күш қайнарын ашады. Парызды саналы түрде түсіну ғана барлық игілікті істерге аспандағы бағдар сілтер жұлдыз сияқты, адамның барлық ұлы және тамаша нәрселерге қабілетін арттыра түседі. [3, 110-б].

- Парыздан мықты күш жоқ.

- Парыздан берік сауыт жоқ.
- Парыздан нәзік сезім жоқ.
- Парыздан қатал қазы жоқ.
- Парыз – жан рухы, жүректердің жүрегі.
- Парыз – арман мен даңқ шыңы.
- Парыз – сүйіспеншілікке шабыттандырушы.
- Парыз – сенімділік тірегі.
- Парыз – ерліктің жүрегі.
- Парыз – ерлік рухы.
- Парыз – ар-ождан іргетасы.
- Парыз – абырой қорғаны.
- Парыз – өмірді ғана мойындайды.
- Парызға өлім жат.

Парыз ерлікке бастайды.

Ерлік дегеніміз - ширыққан ішкі күрестің, ең алдымен, адамның өзін жеңе білген күресінің нәтижесі. Ерлік – бұл табиғат сыйы емес, әскери тәрбиенің жемісі, ең алдымен, өзіңнің ар-намысыңды және азаматтың қасиетті абыройын опасыздық, маскара болу, ұят сезімінен қорғай отырып, отан алдындағы парызды орындау үшін өзінді саналы түрде қауіп-қатерге бас тігуге мәжбүр етудің нәтижесі. [3, 258-б].

- Ерлік – елдің қасиеті, жүректілік – жігіттің қасиеті.
- Ерлік елеусіз қалмайды.
- Ептілік те – ерлік.
- Ұрыста тәуекел ету де - ерлік.
- Ел үшін аянба, ерлігіңе сын.
- Ел қорғау жолында ерлікпен өлген ерлердің жазығы жоқ.
- Өжеттіктен не пайда, ерлігі мен ақылы, көпті батыр етпесе.

Жазушы «ерліктің анасы – мақтаныш» деп санап, адамның мақтаныш сезімін екіге бөледі: жеке мақтаныш сезімі және ұлттық мақтаныш сезімі.

«Жеке мақтаныш сезімі ерлікті тудырады. Жасық жан ержүрек бола алмайды. Жасық жан жанқиярлық ерлік жасауға да қабілетсіз.

Ұлттық мақтаныш сезімі – дегеніміз белгілі бір ұлт адамының немесе басқа бір ұлт адамының көптеген жеке мақтаныш сезімінің жиынтығы болып табылады, ұлттық мақтаныш сезімі әрбір ұлт адамдары үшін бұзылмас заң. Кімде-кім өз ұлтын сыйламаса, ол барып тұрған арамза. Өзін сыйлай алған адам өзгені де сыйлай алады, белгілі бір ұлттың толық азаматы болып әрі өз ұлтынды мақтан ете отырып, сен басқа халыққа да лайықты қарай аласың». [3, 39-б]. Ерлікпен егіз ұғым – батылдық пен батырлық.

«Батылдық – қимыл әрекет есебін тәуекел етумен үйлестіре алушылық. Тәуекелді есеп ақтайды. Есепсіз тәуекел – түл».

«Батырлық – ептілікті батылдықпен ұштастыра білушілік. Ойланбай жасалған батырлық - есерсоқтық» [3, 28-б].

- Батыр батыр емес, батырларды бастаған батыр.
- Батылдық пен ержүректілік жүректен шығуы тиіс.
- Байыппен істелген батылдық - әскери таланттың туысы.
- Табандылық – батылдықтың қалқаны.

Жазушы аталған концептілермен мағыналық байланысты ар, ұят, абырой, ерік, жігер, тәртіп, шындық, патриотизм, ержүректілік, қаһармандық, опасыздық, ұждансыздық, т.б. көптеген адамгершілік ұғымдарға терең концептілік талдаулар жасаған. Бір мақала көлемінде оларды тегіс қамтып баяндау мүмкін емес, сондықтан жазушы афоризмдерінің өзегі болып табылатын негізгі концептілер турасында ғана сөз қозғадық.

Қорыта айтқанда, Б.Момышұлы афоризмдері терең логикалық жүйеге негізделген, жалпыхалықтық қолданысқа айналған, образды, поэтикалық көркем, жазушының тілдік танымдық әлемі мен тұлғалық болмысын танытатын даналық ойлар болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, 1999ж.
2. С.И.Ожегов. Словарь русского языка, М. 2005г.стр.
3. Б.Момышұлы. Қанмен жазылған кітап. Алматы, 1991ж.

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ТАҚЫРЫБЫ

**ҚУАНЫШ Т.Т.
БҚИГУ
аға
оқытушысы**

Көркем әдебиеттің негізгі нысанасы – адам. Қандай жанрдағы шығарма болмасын, оның бейнелейтіні адам өмірінің көрінісі, тағдыры, адамдар арасындағы қарым-қатынас. Қаламгер адам өмірі арқылы қоғам өмірінің шындығын ашады. Әрине, көркем шығармадағы образдың жасалу жолдары түрліше.

Кезінде социалистік реализм әдісімен қаруланған ақын-жазушыларымыздың басты міндеті заман шежіресін жасап, өзімен бірге араласып жүрген, адамзаттың асыл арманын жасаушылардың қаһармандық алып тұлғасын жырлау болды. Сонымен қатар, өткен заманда бостандық, бақыт, теңдік үшін күрескен ата-бабаларымыздың өмірін суреттеп, кейінгі ұрпаққа оны таныстыру да кеңес ақын-жазушысының шығармашылық нысанасы болды. М.Горький: «Өткен өмірді неғұрлым жете білсе, оған қазіргі өмір соғұрлым түсінікті болады, ол біздің заманның мейлінше революциялық заман екенін, оның әлеуметтік-саяси ой-пікірін білу өте қажетті нәрсе» [1.138-б], – дейді. Тарихи тақырыпқа арналып, өткен тарихи адамдардың

образын жасаған көрнекті туындылардың да бүгінгі адамдардың рухани қажетін өтейтіні сөзсіз.

Тарихи тақырып қазақ кеңес поэзиясының қалыптасқан уақытынан күні бүгінге дейінгі кезеңдердің үлкен бір арнасы болып келеді. Бұл, әсіресе, поэзияның ауқымды саласы поэмаларда көбірек байқалады.

Қазақтың қазіргі эпикалық поэзиясында тарихи өмірді, Екінші дүниежүзілік соғысы оқиғаларын суреттейтін поэмалардың шоқтығы биік.

Соғыс таңбасы он екіде бір гүлі ашылмай жатып жесір атанған ананың жүзіндегі айқұш-ұйқыш әжімде, әкесін көрмей өсіп, ат жалын тартып мінген азаматтың жүрек түкпірінде, ажал оғының арасынан аман оралған, қатал күндердің қаһарман кейіпкері, тірі куәсі батырдың тыртығында мұз боп қатып, сыз боп сыздап, жазылмас жара болып қалды. Ақын атаулыны адамзат түскен ауыртпалықтың қандайы да аландатпай қойған емес. Соның ішіндегі сорақысы да, сұрапылы соғыс атты жойқын алапат – халық трагедиясы. Аталып отырған кезеңдегі жазылған М.Әлімбаевтың «Ту тіккен», Д.Әбіловтың «Дала солдаты», Ж.Нәжімеденовтың «Келін», «Көзсіз батыр», «Қанды сүт», Т.Молдағалиевтің «Хаттар, хаттар», «Жеңеше», «Өрік ағашы» поэмалары сұрапыл соғыс кезеңінің әр түрлі сипатын бейнелеуге арналған. Бірінде майдан даласындағы кеңес жауынгерлерінің айбынды ерлік істері суреттелсе, енді бірінде соғыстың тыл өміріне әсері, артта қалған ел өмірінің қабырға қайыстырар ауыр тірлігі мен оған қаймықпай қарсы тұра білген халықтың оптимистік рухы бейнеленеді. Поэмалар сюжетіне соғыстағы солдаттың, ауылдағы қарт ана, ене мен келін, жеңге мен қайын арасындағы әрекет пен олардың басынан кешкен жайлары арқау болады.

Әдетте қазақ поэзиясында екінші дүниежүзілік соғысы тақырыбына арналған поэмалардың сюжеттік мазмұны майдандағы жауынгерлердің ерлік істеріне байланысты тартысты оқиғалар желісінде жазылатыны белгілі. Осы бағытта қалам тербеген ақындардың бірнешеуін атап өткенді жөн көрдік.

Сұрапыл соғыс жылдарын жырлаған ақындар жауынгер анасы жайлы айтпай кетпейді. «Солдат анасы» атты балладасында ақын Қ.Жармағамбетов отты жылдары жанын беріп, еліне оралмаған баласын күткен ананың қайғы-мұңын монолог арқылы жеткізеді.

Жалғызым, қашан келесің,

Есіктен қашан енесің.

Суалтқан өзің шандырдың,

Үрпісін қашан емесің?! [2.80-б], –

деп зарлаған сорлы ананың даусы жүрегінді шымырлатады. Балладаны оқи отырып, баласын сарғая күткен бір ананың қасіретін ғана емес, мыңдаған ананың қайғы-қасіретін сезінеміз. Осы тақырыпқа көптеген ақындар қалам тербеген.

«Өксіген өмір» балладасында жас арудың амалсыздан шалға тиіп, ақыр аяғында:

Бірақ, оның оралмады сүйгені,

Дүние салды амалсыздан тигені.

Сөне берді жалынды, отты жастық шақ,

Күзетші боп қалды отбасы үйдегі [2.101-б],-

деп жесір қалғандығы айтылады. (Қ.Жармағамбетов) Жеке адамның тағдыры – Отан, ел тағдырымен біте қайнасқан, қашанда бірге. Ақын халық өмірінің маңызды құбылыстарын суреттейді. Кез келген нәрсенің екі жағы болатынына тағы да көзіміз жеткендей. Отан жеңіске жетіп, дұшпандары таба болып жатқанда, мыңдаған адам тағдыры быт-шыт болды. Жетім-жесірлер бойын үрейге билетіп, үзілген үміттеріне қабырғалары қайысқанша қайғыруда болды.

Жақұт сөзбен жауһар жыр өрген ақындарымыздың бірі – Ж.Нәжімеденов. Ол қазақ лирикасында баллада жанрында көптеген шығармалар жазды.

Ақынның «Домбыра» деп аталатын эпикалық шығармасында соғыстан оралмаған жауынгердің мұң-қайғыға батып жүрген анасын көреміз.

- Отыз жыл бұдан бұрын жалғыз ұлым,

Қос ішекке байлап кеткен бар қызығын.

Сол ілген орыны осы,
бұл бейбақтың

Күйі де дәл сол күні қалды үзіліп [3.10-б], -

деп зар жылаған қарт ананың ащы даусын естиміз. «Ұл өлді: қара тақтым домбыраға, келін өлді: тағы да қара тақтым», – деп отыз жыл бойы қара жамылып, ұлының аманат домбырасына тебірене қарап, содан бері жаралы жанның отын сөндірмепті. Жалғыз ұлынан қалған домбыраны көзінің қарашығындай сақтап, соғыс атты жалмауызға қарсылық көрсеткен ана бейнесінен мыңдаған зарлап қалған жетім-жесірлерді көргендей боласың. Көз алдыға соғыс уақытындағы, одан кейінгі қысталаң кезеңдегі жетім-жесір трагедиясы келеді.

Майдангер ақын Дихан Әбілев те кейбір шығармаларын екінші дүниежүзілік соғыс тақырыбына арнаған. Қаламгер «Ана жүрегі» балладасында майдандағы баласын сарғая күткен ананың қасіретін көрген түс, елес күйінде кестелеп, сырлы көрініске айналдырған. Жанары талмай күндіз-түні көкжиекке қарап, үмітін үзер емес. Ақ шашты ана өңінде сәбиінің дүниеге шыр етіп келген күнінен бастап, онжылдықты аяқтап, оқуға емес, военкомға аттанған сәтін көз алдына елестетіп, көрген түсінде аман оралған ұлымен қауышып жатады. Түсіне енген зұлым бөрі – соғыс атауының кейпі тәрізді:

«Қайда ұлым, қайда келінім, немерем?!

Жаңағы не? Ақылдан алжасқаным ба?» [4.173-б], - деген күйзелісі көкіректі қарс айырады.

Ақындардың көп жырлайтын тағы бір тақырыбы – сұрапыл соғыстан қалған адам бойындағы жара, оның ұлт болашағына тигізген кеселі.

Дарынды ақындардың бірі – К.Мырзабековтың «Бір шаңырақ туралы балладасында» да ұлт мінезі танылады. Мұнда ақын жалғзын күткен қария мен кейуананың тағдырын толғайды. Эпикалық туындының алғашқы бөлімінде кезек-кезек күй шертіп, ұлдарының аман-есен оралуын тілеген байғұс ата-ана:

- Домбырам басы дың-дың-ау,

Фашистер өлсін мың-мың-ау,
Ақ түндігімнің желбауын
Жел үзіп кетсе сұмдық-ау, -
дейді. «Үмітсіз тек шайтан» демекші, күндіз-түні ұлдарын күтіп,
сарғайған жандар жанарлары талғанша әрі үміт, әрі қобалжумен
елеңдеп қырға қарайды. Келесі бөлімінде кемпір-шалдың
бойындағы үрейдің бекер болмағанын көреміз. Тағдырға нала
болған ананың зарлы үнін, ащы даусын естиміз:

-Сан ұлым сайда қалғанда,
Маңдайын ұрған мен бе едім.
Осынау қысқа жалғанда
Аз ба еді менің көргенім.
Артымда қалған кезімде,
Атан құлатқан желдерім.
Саябыр тауып кезіккен
Самалым еді ол менің.
Соны да маған көпсінсең,
Әдіра қалсын, әй дүние,
Кереметің мен кермегің [5.28-б].

Дастан жолдарындағы жоқтау сарыны оқиғаның
драматизмін күшейтіп отыр. Соғыс уақыты, оның тауқыметін
тартқан миллиондаған тағдырлар, жетім-жесірлер трагедиясы
бір мезетте санаңнан сырғып өткендей болады. Оқушысын
осынау ерекше күйге бөлеп, өн бойын шымырлатып,
көркемдікпен толғау тек қана келісті, талпынысы күшті шыққан
шығармаға лайық. «Ажалы келген жандардың артынан өлу жоқ»
дейтін, «Қазақтың қара шаңырақты шайқалғаныменен құлатпау»
тәрізді қасиетті ұғымдарды назарға алып, қаламгер қазақ
халқының мықты рухын, өзгеге өнеге болатын салтын
жырлайды.

Соғыс тақырыбына еркін қалам төсеген ақынның бірі-
Ж.Набиуллин. Жанғали ақынның философиялық толғаныстан
өрілген поэма-дастаны-«Соғыстың соңғы күні». Жалпы соғыс
тақырыбындағы туындыларда кездесетін желінің екі түрі бар:
бірі – тарихи оқиғаны басты негізге ала отырып ойдан, жазушы

қиялынан шығарылған сюжетке, тұлғаларға орайластырыла жазылады; екіншісі – болған тарихи шындыққа сай, негізгі оқиғаға, нақты фактіге сүйеніп, өмірде болған адамдардың көркем бейнесін жасайды.

Қаламгер туындысын Жеңіс күнінде туылғандарға арнап, үш бөлімге кешегі соғыс отын тоқтатқан соңғы оқ пен соңғы құрбанның белгісіздік бейнесін, бейбіт күнде соңғы оқ залалынан көз жұмған ардагердің айқын бейнесімен салыстыра береді. Жеңіс күні туылған Жеңістердің психологиясындағы бейбіт күннің шуағынан жеңістің қанды қуанышының көрінісі қалыстау болатындығын философиялық тереңдікпен суреттейді. Ұлы Жеңісті: «Әкелердің өмір жолы Европаны азат етуден басталыпты» деп, сұрапыл оттан жаны аман қалған жауынгердің өмірге қайта келген, екінші жарық дүниесіндей болған нұрлы күнді қара түнекпен салыстыра жаңа тірліктің құдіретін көрсетеді.

Ақын толғанысы былайша басталады:

Сұм соғысты көкіректен бір теуіп,
Күн шықты...
Сұлқ түсіп, опасыз от тұншықты.
Автоматтың ажал ұшқан аузынан
Атылмай бір оқ қалды.

Оқ қалды!

Содан-ақ қасірет-қайғы тоқталды.

Қанды қырғын қасіретінен күнде жанын шүберекке түйген жауынгер – жаңа бейбіт өмір адамы. Үрей, қорқыныш-жұбаныш, қуаныш! Ақын құбылыс алмасудың ғажайыбын бір сәттік әсермен алмастыра жеткізеді. Іште шемен боп қатқан ыза-кек бір сәттік сәуледен быт-шыты шығып, рахат дүниеге құшағыңды жаясың.

Ақын поэмасындағы символ – ақиқат. 1945 жылдың 9-мамырында дүниеге келген Жеңістер – бейбітшіліктің тұңғыштары. Бейбіт күн жарық дүниеге адамзат сыйлады. Олар соғыс отын, отқа оранған тажалды күндерді көрген жоқ, ажал

кұрсауына алған жауынгердің ақырғы ышқынысын естіген жоқ.
«Жеңіс!» Бір ғана есім. Бірақ ақын бір ғана есімге қаншама ой
сыйдырған. Осы есімді фәни мен бақидың көпіріндей көрсеткен.

Жанғали ақын:

«Білмейміз» - дейсің бе?

Жассың ғой.

Соғысты, өң түгіл, көрмедің түсінде.

Жассың ғой.

Бақытқа массың ғой.

Кешірім тек сол үшін де,-

деген сабырлы да салмақты сөздерін ұсынады.

Ең соңғы –

Ұлыстың сол ұлы күні де

Адамдар сан «қара қағаз» алыпты –

десе, Жеңіс күні туылған Жеңістерге:

...Ақыры,

Сен туған тыныштық күні де...

Тыныштық болмапты –

деп, сол күннің ақиқаты арқылы аяқтайды.

Ой түйіні: «Соғысты жеңу – ерлік, Соғысты енді
болдырмау-қаһармандық!», «Соғысты болдырмау – сендердің
жеңісің!» деген азаматтық пафоспен жасалады [6.104].

Қазақ әдебиетіндегі эпикалық шығармалардың ішінде
тарихи шығармалардың орны айрықша дараланып тұрады.
Тақырып нысанына алған шындығы негіз болғандықтан дәуірі,
кезеңі бір жекелеген оқиғаларға арналған эпикалық өлеңдердің
тұтастануынан да көлемді эпикалық шығарманың жырлану
мүмкіндігі айқындалады. Осы бағытта, М.Әуезовтың ғылыми
тұжырымы осы жанрдың поэтикалық болмысын түсінуге
бағыттайды: «...тарихи өлең ел әдебиетінің жаңа бір ағымы
сияқты. Тарихи өлеңдер ең алдымен ел тіршілігінде анық болып
өткен тарихи оқиғадан тұрады. Тарихи өлеңдердің ішіндегі
адамдар – жалпақ елге белгілі, жалпақ елге қадірлі сүйкімді
адамдар. Сол адамдардың ісі, беттеген мақсаты, көптің өміріне

қозғау салған әсері көптің аузында неше түрлі әңгіме болып қалады. Бұл әңгімелердің көбі сол оқиғалардың ішінде болған, көзі көргеннің әңгімесі. Сондықтан, сөзі мен суреттерінің шындығы көбінесе даусыз. Сондайлық тарихи оқиғалар өз тұсында көпке жайылған жанды әңгіме болып жүрсе, кейде ақындардың қолына жетіп, өлең өлшеуіне түседі. Тарихта болған оқиға өлеңге айналған соң өзі ескінің тарихы болып жоғалмайтын болады» [7.141-142-б].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Горький М. Әдебиет туралы. Алматы, 1954. 138 б.
2. Жармағамбетов Қ. Шыңдағы шамшырақ. Таңдамалы. Алматы: Жазушы, 1976, 248 б.
3. Нәжімеденов Ж. Темірқазық: Өлеңдер мен поэмалар. Алматы: Жазушы, 1988, 110 б.
4. Әбілов Д. Көкжиек: Өлеңдер, балладалар: Жоғары класс оқушыларына арналған. Алматы: Балауса, 1992, 224 б.
5. Мырзабеков К. Тамшылар. Алматы. 2006, 165 б.
6. Набиуллин Ж. Жетінші перне, 2-том. Орал: Полиграфсервис, 2003, 326 б.
7. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 19 том. Алматы: Жазушы. 1985, 369 б. Әдебиет тарихы. Алматы. 1991, 142 б.

ҚАСЫМ АМАНЖОЛОВ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТІЛ КӨРКЕМДІГІ

**БЕКМАШЕВА А.Н.
БҚИГУ доценті, ф.ғ.к.**

Қасым – қазық поэзиясының пір тұтар азаматы. Оның жүрек нұрынан туған ойлы, сырлы өлеңдері кез келген жанның санасына жарық сәуле түсіреді. Оның өлеңдері қаншалықты биік болса, адамзаттың оған деген махаббаты да сондай. Қасымның поэзиясы адамның жан сарайын жаңғыртып, ой-санасын сәулелендіріп, болмыс-бітімін жаңаша жасандыра, жарқырата түсетін нақты рухани күшке айналып отыр. Ол қай өлеңінде, қай дастанында болсын, ел алдында еркін сөйлеп, емірене еркелеп, тосылмай толғап, жан сырын жайып салатын жомарт акын. Қазақ халқы өзінің бар арман-мақсатын, мұң-қайғысын, үміт-тілегін Қасым мұрасы арқылы жалғанның жарығына жария етті. Оның өлеңдеріндегі образ – сөздің қайталанып келуі музыкалық өрнектің де міндетін атқарғанын, кейіннен акын жырларына жазылған әуен-саздарынан байқалады. Қасым Аманжолов поэзиясында бейнелеу, ажарлау, құбылту тәсілдері арқылы жасалған бейнелілік-көркемдік байлықтар сонылығымен, тосындығымен ерекшеленеді. Қасым поэзиясынан нәр алып қалыптасып, өсіп дамыған акындар өмір құбылысын, замана шындағын, адам психологиясын суреттеуде де көркемдік бейнелеудің сан алуан түрлерін Қасымша толғап қолданған. Қасым өзіне дейінгі ұлттық поэзия үлгілерінің озығын өз болмысына сіңіріп қана қоймай, ақындықтың шеберлік мектебін дамытты. Егер дәстүр мен жаңашылдық сияқты тарихи-философиялық ұғымдар тұрғысынан елсек, жыраулар поэзиясы, Махамбеттің жырлары Қасым поэзиясы үшін рухани күштің қайнар көзі бола алады. Ал оның тамаша өлеңдері, дастаны өзінен кейінгі Жұмекен Нәжімеденов, Төлеген Айбергенов, Мұқағали Мақатаев, Серік Ақсұңқарұлы сынды акындардың өнеге алар мектебіне айналды.

Қасым Аманжолов шығармашылығындағы көркемдеу құралдары, тіл ерекшеліктері, өлең өлшемі, үн, өлең құрылысы, Қасымның бұл саладағы жаңалығы, ақындық шеберлігі мәселелеріне қысқаша тоқталсақ деймін. «Поэтика көркем туындының табиғаты, көркемдеу құралдарын қолданудың эстетикалық жүйесіндегі заңдылықтар туралы ғылым. Қарапайым түрде пайымдасақ, поэтика – көркем шығарманың сыры мен сипатындағы үйлесімдер, үндесулер жүйесінің заңдылығы» [1,118]. Лирикалық поэзияға жан беретін – көркемдік ойдың қуаттылығы, сезімнің оттылығы, нәзіктігі. Лириканың басқа жанрлардан, яғни сан алуан адамдардың қарым-қатынасын, қоғамдық тартыс-шиеленісті баяндайтын көлемді, оқиғалы шығармадан айырмасы да, өзіндік артықшылығы да, міне, осында.

Ақын поэзиясына ден қойған адамға алғаш байқалар ерекшелік – лирикалық кейіпкердің қайтпас, мұқалмас бейнесі. Ой көркемдігі, тіл шеберлігі және бар. Сөзді ойнатып, мың құбылтып қолданады. Суреттеулері ғажап!

Оралым, шықтың алдымнан,
Оралым менің, Оралым.
Қол созып қызыл вагонна,
Үстіңнен өтіп барамын. [2, 227]

Өмірдің жастық шағы ойнақтап өткен жер – ақынға ерекше ыстық. Сондықтан да іңкәр ақын тебірене жырлайды. Бұдан кейінгі шумақта Орал – ақынның талай тәтті арманын, шығармашылық ойын әлдилеген құтты бесігі екенін аңғарамыз.

Шағанның бойы – көк шалғын,
Шалқамнан жатқам шаңқай түс;
Гүл болып менің құшағым
Кеудеме қонған бұлбұл құс. [2, 227]

Осылайша жас шағының қимас қызығы қалған қаласын еске алады. Бұл жолдардағы сұлу сурет пен сағыныш сезімі жай ғана әсер етіп қоймайды.

Сонау бір шетте, сонау үй,

Кетер ме, сірә, көңілден,
Махаббат, жастық лебімен. [2, 227]

Шыншыл ақынның сөзі анық көрініп тұр емес пе? Бұдан талай жастар терекке сүйеніп өткізген талай кештерін есіне түсіре алады. Ақынның жеке сезімі оқушының сезімімен табысып жатады дейтініміз де сондықтан.

Майданға аттанып бара жатқан Қасым Оралға деген бар ынтасын, ықыласын, мейірімін, сағынышын ақтара салады.

Сағындым сені, Оралым,
Күндер жоқ бейбіт бұрынғы
Келгенше қайта оралып,
Алып қал осы жырымды. [2, 227]

Оралға осы өлең арқылы ғашық болуға болады. Өлеңде тамаша сурет, табиғат сұлулығымен бірге, жаныңды үзіп, өзегіңді өртер үлкен қасиетті сезім, Отанға, туған елге деген шынайы, ыстық махаббат сезімі бар. Бұл сезімнің шынайылығы да ғажап. Ол ақынның осы қалада болуы, мұнда қызықты, қымбат, жастық шағын өткізуімен одан әрі айқындалып ашыла түскен. Осы ойын ақын жалқы есім *Орал* мен етістік мәніндегі *оралу* сөзімен үйлестіре отырып, әдемі бере алған.

Өлең былай аяқталады:
Қош бол енді, Оралым,
Мен үшін сен күл, сайраңда..
Айтпақшы қайда бораның?
Кетейін алып майданға. [2, 227]

Өлеңнің әлеуметтік сыры терең әрі нәзік ашылған. Бейбіт елдің майданға бара жатқан ақыны бақытты өлкесін қия алмай, елжірей қоштасады. Осы қимастық сезім қайталама тәсілі арқылы шебер берілген.

Оралым, шықтың алдымнан,
Оралым менің, Оралым!
Қол созып қызыл вагоннан
Үстіңнен өтіп барамын. [2, 227]

Дәстүрлі өлең өлшемдерінен, өлең үлгілерінен мұндай ырғақ, мақамды таппайсыз. Бұл – өмірі де, өзі де өлеңнің

сиқырлы сазына айналып кеткен ақынның дара тынысы. Оның бүкіл шығармашылық сымбатын поэзияның түрі емес, тақырыптың жігі емсе, өзіндік өзекті рухты тұтастырып тұр.

Қасымның сөз қолданудағы тағы бір ерекшелігі – бүгінде сирек қолданылып, архаизмге айналып кеткен сөздерді сезімге эмоциялық күшті әсер ететіндей етіп, жаңғыртып, жасартып, тірілтіп қолдануы. Сөзіміз дәлелді болу үшін мысал келтірсек:

Тынышталды бір кез
Таң қараңғысы,
Сөндірді соғыс жер ошақтарын
Пісікдей асы...

Бір орман құсы

Қанатын жайып, төкті кеп зарын. [2, 218]

Қасым Аманжолов шығармашылығындағы алғашқы туындыларынан бастап аңғарылатын ерекше қасиеті – бейнелі тілмен бірге, бедерлі салмақта айшықтар мен поэтикалық кескіндемелердің молдығы. Солардың бәрі тақырып аясында келісті көркем кестесін тауып, өзара жарасымды өрілетіні де ақындық шеберліктің өзінше бір түзілімі.

Қасым Аманжоловтың бүгінгі сөз қолданысымызда жиі ұшыраса бермейтін, ақынның қажет қырын тауып, орынды қолдануының нәтижесінде өлеңде үлкен көркемдік жасап тұрған, сонымен қатар Қасымның ұлттық бейнені ойлау өресі өрнектері өте көп. Мысалы,

Өмірдің алтын кесесін
Үйіріп алшы түсірдік;
Өмірдің алтын діңгегін
Бойлата бұлтқа орнаттық! [2, 173]

Бұл жолдардағы «сақа», «алшы», «діңгек», «құрсаулы», «кәрлен», «шала», «шенімен», «жер ошақ», «диуана» сияқты сөздер біздің бұл пікірімізді дәлелдейді. Кейде тіпті поэзия жолдарынан орын алу былай тұрсын, оған *қоңсы қона алмас* деген кейбір сөздердің өзін ақын орнымен, қажет қырын тауып, шебер қолдануының нәтижесінде өлең жолдарында ойнап

кеткені бар.

Қасым заманы мен Мағжан заманы бірдей еді деуге келмейді, демек, XX ғасыр басындағы әдеби үдерісті, ақын ұстанымын XX ғасырдың кеңестік дәуірінің бел ортасында ғұмыр кешкен Қасым шығармашылығымен салыстыру қиын. Мағжан- Қасым поэзиясына Теміқазық іспеттес, адастырмас құбылнама болады. Ғасыр басындағы сәл де болса еркіндік, демократия элементтері коммунистік- большевиктік жүйе әбден күшіп, нығайған соң мүлде жойылып, үні өшті. Мағжанды ұлықтамақ түгілі, оның есімін ауызға алу қатерге айналды. Мағжанның шығармаларына тыйым салынса да, оның жырларына азаматтық, ақындық болмысына сіңірген ақын Қасым еді. Алаш идеялары келмеске кеткенімен, Қасымдар ол идеяларды шама-шарқыны келгенінше өздері жасаған рухани игіліктері үшін жұмбақтап, астарлап, ұтымды түрде пайдалана білді. Төлеген Айбергенов, Жұмекен Нәжімеденов, Мұқағали Мақатаев, Кеңшілік Мырзабеков, Серік Ақсұңқарұлы да Қасымның дәстүрін жалғастырып, дәстүр мен жаңашылдықты ұштастыра білген, өлең- жырларында қазақтың оралымды бай тілінің көркемдік құралдарын мол да шебер пайдалана алған тіл қолданыстары ерекше ақындар. Бұл ақындардың поэтикалық тілі бүкіл бір әлем деуге болады, олардың өлең жүйесі немесе өрімі болсын, ырғағы мен ұйқысы, бунағы иен буыны болсын яки ажырау, айшықталуы болсын, бәрі де тек Қасымдық сипатта құбыла құлпырып тұрады. Мұның бәрі Қасым өлеңдеріндегі көркемдегіш- бейнелілік құралдардың қолданылуын жетік меңгеріп, ақын поэзиясында суреттеу амал- тәсілдерінің қаншалықты, қалайша дамығандығын назарда ұстап, өз өлең- жырларына үлгі қылып алғандығы яғни суреткерлік шеберлік жолында тынымсыз және түгел мойындаған Қасым Аманжолов қазақ халқы мәдениеттінің тарихында өшпес жұлдыздардың бірі болып қалады. Туған халқының арман-мақсатын терең түсінген, толғай жазған, жанының жыршысы болған өмірі - мәңгілік ғұмыры енді басталып отыр. Өлмес өнері - өлеңі жалпақ елінің жүрегіне жол тауып, бүкіл халықтың сүйіспеншілігіне бөленген

ұлы перзентінің ұрпаққа ұран болған жырларын ел де ешқашан есінен шығармасы анық. Біртуар дара дарын Қасым Аманжоловтың қаламынан туған қанатты жырлар халқымен бірге мәңгі жасай бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Тұрсынхан Әбдірахманова. Қасым Аманжолов поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1976 жыл, 296 бет
2. Қасым Аманжолов. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: Үш томдық. 2-том. 1956 жыл, 550 бет

XX ҒАСЫР 1960-1990 ЖЫЛДАРЫНДА САЛАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІ РЕТТЕУ ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗДІКТЕР ҚҰРУ МӘСЕЛЕСІ (МҰНАЙ-ГАЗ САЛАСЫНА ҚАТЫСТЫ)

**АБДУЛМАНОВ А.А.
ф.ғ.к., БҚИГУ доценті**

Тілдің ғылыми-өндірістік ортада жоғары интеллектуалды қарым-қатынас немесе кәсіби ақпарат алмасу мақсатында пайдаланылуы сол тілдің арнаулы қызметін арттырып, терминдер қатарын туғызуға септігін тигізетіндігі сөзсіз. Термин қалыптастыру әрекеті өз бастауын оқу әдебиеттерінен алатын болса, терминдердің топталып, тілде жинақтала түсуінде терминологиялық сөздіктердің маңызы зор болып келеді. Ал терминдердің сараланып реттелуінде, талданылуында ғылыми зерттеу еңбектердің орны айрықша деп айтуымызға болады.

Ғылым мен техниканың дамуы жаңа терминдердің шығуын және олардың жүйеленуін талап етеді. XX ғасырдың 30-жылдарынан бастау алған мұнай-газ оқулықтарын жазу және аудару ісі 60-жылдары да өз жалғасын тапқан еді. Осыған орай тілдің арнаулы сипаттағы қолданысы күрделеніп, терминдер қатары молайды. Бұл жағдай өз кезінде арнаулы сала тіліне қатысты сөздіктердің тууына алып келді.

Мұнай-газ саласына қатысты терминологиялық сөздіктер алғаш рет Ғылым академиясы жанынан 1960 жылдардан бастап жарыққа шыға бастаған: «Тау-кен ісі жайында орысша-қазақша терминологиялық сөздік». I том, Алм. 1959 жыл; «Орысша-қазақша терминологиялық сөздік». 3-кітап (геология терминдері), Алм. 1960 жыл; «Орысша-қазақша терминологиялық сөздік». Алм. 1962 жыл. Аталмыш сөздіктерді құраушылар А.Машанов, А.Ч.Мусин, Ғ.А.Айташов, М.Т.Бақаев, Қ.Х.Нұғыманов, З.С.Сейдуалин, Ш.И.Ыбыраев негізінен, сөздіктерде жалпы геология терминдерін қамтып, ал нақты мұнай және газ саласына қатысты терминдерді сирек көрсеткен. Ізденіс барысында мұнай мен газ өндірісінде қолданылатын терминдерді тек 1972 жылы жарық көрген Н.Тұяқбаев пен А.Абдрахмановтың «Барлама бұрғылау» бағытындағы орысша-қазақша сөздігінен ғана көре алдық.

XX ғасырдың 60 жылдарынан бастап қазақ тіліндегі салалық терминдер мен термин мәндес сөздерді ғылыми тұрғыдан зерделеу қолға алына бастаған болатын. Бұл ретте тілші-мамандардың зерттеу еңбектерін нақты көрсете аламыз: Қ.К.Тұңғышбаев «Қазіргі қазақ тілінің көмір өнеркәсібіне байланысты өндірістік-профессионалдық лексикасы» (1956 ж.), М.О.Исамбаев «О формировании терминов при составлении русско-латинско-казахского медицинского терминологического словаря» (1961 ж.), А.Тажмуратов «Термины технических культур в казахском языке» (1966 ж.) т.б.

Көрсетілген алғашқы кандидаттық диссертациялардың ішінен мұнай және газ саласына біртаман жақыны – көмір өнеркәсібіне қатысты зерттеу еңбегі. Анықтап қараған кезде

көмір өндірісі мен мұнай өндірісінің технологиялық ұқсастықтары бар деп айта аламыз. Әсіресе геологиялық, физикалық, техникалық атаулары өте ұқсас тіпті ортақ болып келеді.

Жалпы ғылыми интеграцияның көрсеткіші ретінде жаратылыстану ғылымдарына термин сөздерінің бірдей өндірістік үдерістерде қолданылуы салааралық терминдердің қатарын молайта түсті. Сол жылдарда жазылған салалық зерттеу еңбектері бұл сөзімізді қуаттайды: *«...өндірістік-профессионалдық сөздердің тобы тек қана көмір өнеркәсібіне тән ұғымдар мен түсініктерді ғана қамтып қоймайды. Сонымен қатар, олардың бірқатары өмірдің басқа саласында да қолданыла береді»* [1, 84 б.]

Ғылыми-техникалық төңкеріс кезінде қолданыста пайда болған терминдердің көпшілігі дерлік орыс тілінде болды. 1956 жылы М.Б.Балақаевтың жетекшілігімен «Қазіргі қазақ тілінің көмір өнеркәсібіне байланысты өндірістік-профессионалдық лексикасы» деген тақырыпта Қ.К.Тұңғышбаевтың жазған зерттеу еңбегінде: *«... Сол сыяқты тұрақты мағынасы бар терминдік сөздерді тілімізге батыл, еркін енгізудің арқасында, қазақ әдеби тілі соңғы бір ширек ғасырдың ішінде-ақ шын мағынасында - әрі жан-жақты бай, әрі әдеби тіл қатарына қосылды»* [1, 80 б.], - деп көрсетеді. Ғылыми еңбектерді саралап отырсақ, орыс тіліндегі термин сөздерді көптеп қабылдау тенденциясының орын алғандығын айқын көруімізге болады. Алайда қандай тәртіппен, қандай ережеге сай орыс тілді терминдерді қабылдануы керек? Сол кезде нақты анықталмаса керек. Осы ойға қатысты Қ.К.Тұңғышбаев: *«Негізінде орыс тілінен енген техникалық, өндірістік профессионалдық сөзде Қарағандының көмір өнеркәсібі тарихына байланысты екі түрлі жолмен кірді деуге болады. Мұның бірі және көпшілігі – орыс жұмысшылары мен қазақ жұмысшыларының күнделік қарым-қатынасынан туған, ауыз екі сөйлесу процесінен енді. Бірақ бұл сыйпатты өндірістік-профессионалдық сөздердің барлығы дерлік, әсіресе сол кездердегі ешбір фонетикалық және*

*грамматикалық қағидаттар мен нормаларға өлшенбей де, бағынбай да алынды» [1, 50 б.], - деп анықтама береді. Ғалымдардың біркатары бұл ойды құптамай, өздерінің зерттеу еңбектерінде термин қолдау мен қалыптастыру кезінде қазақ тілінің ішкі заңдылықтары ескеріледі дегенді айтады. Мәселен, А.Тажмуратов 1966 жылы Ташкент қаласында қорғалған «Термины технических культур в казахском языке» деп аталған зерттеу еңбегінде: *«Нельзя не подчеркнуть, что использование лексических и грамматических средств самого казахского, узбекского и др. языков при создании терминов технических культур не выпало из поля зрения исследователей, как в других республиках Средней Азии»*, - деп жазады [2, 6 б.]. Қазақ тілінде 50-60 жылдары термин қалыптастырылуы немесе терминжасам процесі А.Тажмуратовтың зерделеуі бойынша екі жолмен жасалған екен. Бірінші және негізгі болып саналатыны – қазақтың байырғы лексикалық-грамматикалық амалдарының негізінде жаңа терминдер жасау тәсілі. Бұл автордың пайымдауынша, көп жағдайда орыс тіліндегі терминдер дыбыстық өзгерістерке ұшыратылып қолданылады [2]. Осыған орай төмендегіше бөліп қарауымызға болады деп топтайды А.Тажмуратов:*

- а) терминжасамның грамматикалық тәсілі;
- ә) сөз тіркесті терминжасам;
- б) лексика-грамматикалық терминжасам.

Терминжасамның екінші жолы – кірме сөздерді қабылдау арқылы жүзеге асқан. Автордың бағалауынша, өзбек тілі арқылы парсы-тәжік тілінен және орыс тілінен кірме сөздер қабылданған [2, 12 б.]. Бұл жерде зерттеушінің зерттеу нысаны болып отырғаны – кенорындарын игеру өндірістік-техникалық терминдері емес, мақта шаруашылығы техникалық терминдері екендігін ескеруіміз қажет. Мақта шаруашылығында өзбек тілі арқылы тәжік және парсы тілдерінен енген кірме сөздер болса, мұнай-газ саласында бұндай құбылыс байқалмайды. Есесіне, орыс тілінен енген кірме сөздердің қатары бұл жылдарда еселене түскен. Орыс тілінен енген техникалық терминдер

қарапайым жұмысшылардың ауыз-екі қолданысында фонетикалық өзгеріске ұшырап, қазақ тілінің дыбыстау дағдысына салынып айтылғандығы туралы көмір өнеркәсібіне қатысты кәсіби сөздерді зерттеуші Қ.К.Тұңғышбаев сөз еткен [1, 127 б.]. Зерттеуші мысалға алған бірқатар құрал-сайман атауы боп қолданылатын терминдерді алайық: *агрегат* – *агрегат* [1, 128 б.] (*күрделі машиан атауы*), *винт* – *бент*, *бұрама* [1, 131 б.], *лифт-лефті* [1, 138 б.], *насос* – *сорғыш* [1, 141 б.], *перфоратор* – *перпоратор* [1, 142 б.], *фланец* – *планетс* [1, 147 б.] немесе геологиялық терминдер: *горизонт* – *каризонт*, *көлбеу* [74, 132 б.], *зумф* – *зүмп* [1, 134 б.], *известь* – *ісбес* [1, 134 б.], *пласт* – *бласт*, *қабат* [1, 141 б.] *т.б.*

Көрсетілген зерттеулерде терминдер мен терминтәрізді атауларды ғылыми тұрғыдан қарастыру терминжасамның әдіс-тәсілдерін, ерекшеліктерін анықтау талпынысы, тура болмаса да, бір қырынан мұнай-газ терминдерінің де лексика-грамматикалық табиғатын аша түсті дей аламыз. Бұл бағытта техникалық терминдердің (*сорғыш*, *бұрама*, *перпоратор* т.б.), геологиялық терминдердің (*қабат*, *ісбес*, *зүмп* т.б.) тілдік тұрғыдан талдауға алынып қарастырылуы олардың салааралық сипатымен қоса лексика-семантикалық ерекшеліктерін де айқындай түсті.

Арнаулы сала тілін қалыптастыруда қазақ тілінің ішкі заңдылықтарын сақтау, қазақша балама сөз табу талпынысы 60 жылдардан кейінгі жылдарда жазылған оқулықтар мен оқу құралдарынан да айқын көрінді деп айта аламыз. Бұған дәлел боларлық нақты еңбектерді көрсетудің де реті бар деп білеміз.

М.Маташев Алматы қаласында 1973 жылы жарық көрген «Қара алтын қазынасы» атты кәсіби мамандарға арналған оқу құралында ғылыми-теориялық ақпаратты қазақ тілінде зерделей отырып, бірқатар терминдер мен термин мәндес сөздердің қазақша баламасын белгілейді [3]. Қазақ тілінде мұнай-газ саласына қатысты мәтіндерді құрудың жолдарын іздестіреді. Өндірістік процесті сипаттайды, ғылыми теорияға анықтама

береді, ғылыми гипотезаларды салыстырып, қорытынды жасайды.

Автор өз еңбегінде қазақтың жалпыхалықтық тілдегі сөздерден сәтті балама таба білген. Олардың о бастағы лексикалық мағынасының ауқымын кеңітіп, белгілі бір ұғымның атауы ретінде қолданады. Айталық, *қуыс* [3, 21 б.] сөзі өзінің қалыпты мағынасынан кеңейтіле түсіп, жер қабаттарының арасында қалыптасатын, белгілі бір көлемі бар бос орынды білдіреді. Қуыстың түрлі кендерді (газ, мұнай, көмір, т.б) өз бойында сақтау ерекшелігі бар. Орыс тілінің геологиясында бұл ұғымды *«резервуар»* сөзімен атайды. Сол секілді құрал атауы ретінде қолданылған *ұршық* [3, 36 б.] сөзіне тоқталсақ, қызметтік ұқсастығына орай таңдалып алынған балама термин. Орыс терминологиясында *«ұршық»* сөзін *«вертлюг»* деп атайды. Тағы бір ерекше назарға ие болатын геологиялық процестің атауы ретінде қолданылған *«іркілу»* сөзін айрықша көрсетуімізге болады [3, 21 б.]. Жалпыхалық тілінде *«іркілу»* - *тоқтау, бөгелу* деген мағынаны білдіреді. Арнаулы мәтінде М.Маташев бұл сөзді орыс тіліндегі *«залежание»* терминінің орнына қолданған. Біздің ойымызша, бұл сәтті жасалған балама. Автор жылжуға түскен (миграция) кеннің белгілі бір геологиялық жағдайға тап болып, бөгелу үдерісін *іркілу* деп атаған. Осыдан анықтайтынымыз – еңбекте қолданылған балама терминдер қызметіне (*ығысу, іркілу, атқылау*), сын-бейнесіне (*кездейсоқ газ, аралас режим, ақтарылған жыныс*) қатысты таңдалынып алынған болып шығады.

М.Маташев орыс тіліндегі теориялық материалды қазақша жаза отырып оның сала тілінің белгілі бір дискурсын қалыптастырады, терминдерін белгілеуге тырысады.

Терминдерді бекіту, тұрақтандыру және таныстыру ісінде сөздіктердің алатын орны ерекше. Осы орайда салыстырмалы түрде 1971 жылы Фрунзе қаласында жарық көрген Геология терминдерінің орысша-қырғызша сөздігінде орын алған бірер терминге назара аударалық (ГТОҚС): *залежь – кен* [3, 58 б.], *залежание пласта – пласттың жайласуы* [3, 58 б.], *залежание*

наклонное – жантық жату [3, 57 б.], азимут – азимут, бағыт [3, 3 б.], бурный железняк – күрең темір кені, вал песчаный – құмді жал [3, 21-22 бб.], вмещающие породы – жанама жатқан тектер [3, 26 б.], внутреннее строение земного шара – жер шарының ішкі түзілісуі [3, 27 б.], вода напорная – қысым алдындағы су [3, 27 б.], вода пластовая – қатпар су [3, 27 б.], вода-газовый контакт – су-газ шегі [3, 27 б.], водонасыщение – суға қанығу [3, 28 б.], водонепроницаемый пласт – су өткізбеуші қабат [3, 28 б.], выброс – атылыс, ырғытылыс [3, 31 б.], выработка – қазынды [3, 32 б.], высота складки – бүктелменің биіктігі [3, 32 б.], выход газа – газдың шығуы [3, 33 б.], газ гремучий – күркіреуік газ [3, 33 б.], газонасыщенность – газға қаныққандық, газдылық [3, 34 б.], добыча – қазып алу [3, 52 б.], склон – қаптал [3, 138 б.], упругие – серпінді [3, 159 б.] т.б.

1960-1990 жылдардағы мұнай-газ арнаулы сала тілінің қолданысы кеңейе түсті. Арнаулы сала тілі ғылыми тұрғыдан зерделеніп, тілдегі лексикалық қабаттар арнайы талдауға алынды. Салалық терминология мен кәсіби лексика зерттеуге алынған бірқатар ғылыми негіздегі еңбектер жарық көрді. XX ғасырдың 30 жылдарында ұлттық тілдің негізінде қалыптаса бастаған «терминжасам ұстанымдары сыртқы факторлардың әсерінен өзгертілді.

XX ғасырдың екінші жартысында «халықаралық» айдарын тағып орыс тіліндегі терминдерді қазақ тіліне күштеп, жасанды түрде нормалау арқылы енгізу саясаты қарқынды жүргізілді, сол жылдарда шыққан оқулықтар мен оқу құралындағы арнаулы сала лексикасында орыс тілінен тура көшірілген терминдер жиі ұшырасып отырды.

Терминжасам жай ғана сала маманы не тіл маманы болудан басқа терминшығармашылықты қажет етеді. Бұл тұста қазақ терминологиясының тарихында ұлт тілінің негізінде жасалынған терминдер аз емес. XX ғасырдың 60-90 жылдарда жарық көрген еңбектерден де ұлттық дүниетанымға сай келетін, ұғымды нақты ашып тұрған термин мәндес сөздерді кезіктірдік: *ірікілу (залегание), ығысу (сдвиг), қаптал (склон), зұмп (зумф)*

т.б. Олардың жасалуында авторлық шығармашылықтың ізі айқын көрінеді. Өндірістегі арнаулы сала тілін дамыту үшін, сол тілде міндетті түрде жазбаша және ауызша ақпарат алмасуы тиіс. Сондықтан қазақ тілінде сала бойынша жарық көрген әрбір еңбектің арнаулы сала тілін дамытудағы қосар үлесі мол.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 Тұңғышбаев Қ.К. Қазіргі қазақ тілінің көмір өнеркәсібіне байланысты өндірістік-профессионалдық лексикасы: филол. ғыл. канд. ... –Алматы, 1956. – Б.128-147. 74
- 2 Тажмуратов А. Термины технических культур в казахском языке: дис. ... канд. филол. наук. -Ташкент, 1966.-Б.6-12.
- 3 Маташев М. Қара алтын қазынасы. –Алматы, 1973.

РОМАН ВИРДЖИНИИ ВУЛЬФ «К МАЯКУ»: ПРОБЛЕМА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА

УТЕМИСОВА Э.К.

преподаватель ЗКАТУ им. Жангир хана

До настоящего времени в гуманитарных науках преобладал мужской взгляд на явления и процессы. Возросшая в последнее время социокультурная роль женщины повлекла за собой глубинные изменения и преобразования не только в жизни общества, но и в науке: появились новые подходы и методы, основанные на женском восприятии действительности и жизненном опыте женщины. Так, например, в США нет ни одного крупного университета, где бы не было курсов по феминистской литературной критике и гендерным аспектам литературного творчества.

За последнее десятилетие появилось немало научных исследований в этой области и на постсоветском пространстве. В частности, в российском литературоведении и лингвистике гендерными исследованиями занимаются В. П. Агеева, Е. И. Горошко, Т. И. Гундорова, И. А. Жеребкина, Н. В. Зборовская, С. Р. Охотникова, Н. Л. Пушкарева, И. Л. Савкина, Е. И. Трофимова и др.

В данной статье мы попытались осветить гендерный аспект в творчестве ярчайшей представительницы модернистской литературы первой половины XX века – английской писательницы, литературного критика, публицистки и феминистки Вирджинии Вульф, которая размышляла о роли женщины в семье и обществе еще в начале 20-го века. Думается, что применение гендерного подхода и к анализу романа В. Вульф «К Маяку» позволит переосмыслить это произведение в современном контексте.

В последние десятилетия интерес к творчеству В. Вульф связан с новой трактовкой ее романов в свете феминистской литературной критики и гендерной психологии. Среди

исследователей индивидуального стиля писательницы можно выделить А. А. Аставацатурова, Н. В. Бушманову (Рейнгольд), Ю. Р. Гениеву, Е. Златину, Н. Кирсанову, Н. Л. Пушкареву, Н. С. Поваляеву, И. О. Шайтанову и др. Тем не менее, многие аспекты творчества В. Вульф до сих пор обстоятельно не изучены.

Изложенное выше, в общем, и обусловило выбор темы данной статьи и ее актуальность.

Цель статьи – охарактеризовать модели мужского и женского поведения в романе В. Вульф «На Маяк» и рассмотреть систему образов романа в гендерном аспекте.

Для анализа произведения с этих позиций необходимо, прежде всего, дать определение самому понятию «гендер». По мнению С. Шакировой, это «сложный социокультурный конструкт, включающий различия в ролях, поведении, ментальных и эмоциональных характеристиках мужчин и женщин, зафиксированные в виде гендерных стереотипов; этот конструкт возникает в ходе исторического развития общества и обусловлен его влиянием» [2]. Будучи сложным единством, гендер включает в себя два начала: мужское и женское, а именно – совокупность качеств и моделей поведения, характерных как для мужчин, так и для женщин. В соответствии с основным законом диалектики, эти два начала находятся в постоянном противоборстве и, вместе с тем, – во внутреннем единстве и взаимопроникновении, постоянно дополняя и отталкивая друг друга.

В связи с этим в обществе и, соответственно, в литературе сложились гендерные стереотипы – обобщенные представления о типично мужских и типично женских качествах. Так, к гендерным стереотипам мужественности традиционно относят логичность, сознательность, педантичность, властность, независимость, импульсивность, активность и непостоянство. Женственность же ассоциируется с интуитивностью, экспрессивностью, бессознательностью, слабостью, пассивностью, статичностью и постоянством.

Следовательно, объектами гендерных исследований в литературоведении являются взаимоотношения мужчин и женщин, а также гендерные стереотипы, проявляющиеся в литературных произведениях. Поэтому творчество В. Вульф выбрано, конечно же, не случайно. Во-первых, психология взаимоотношений мужчины и женщины крайне важна для данной писательницы и является главной темой всех ее романов. Во-вторых, во всех своих романах и публицистических произведениях она резко выступает как раз против гендерных стереотипов, сложившихся в Англии викторианской эпохи. В эссе «Своя Комната», опубликованном в 1929 г., В. Вульф задается вопросом: отчего власть, влияние, образование, богатство и слава всегда принадлежат только мужчинам, в то время как женщины не имеют ничего, кроме детей? И в этом и в более позднем эссе «Три Гинеи» звучит мощный призыв писательницы к интеллектуальному и духовному освобождению женщины.

Роман В. Вульф «К Маяку» был написан в 1927 году, в период творческого расцвета писательницы. Это в некотором смысле семейный портрет на фоне эпохи, история, отражающая весь спектр субъективного восприятия действительности главными героями. Подобно другим произведениям В. Вульф, данный роман является импрессионистическим, с едва различимым сюжетом и невнятной концовкой. Внимание писательницы приковано, прежде всего, к исследованию сиюминутных мыслей, чувств и переживаний героев, в то время как сюжет служит лишь фоном, на котором эти движения души проявляются.

В романе прослеживаются два периода из истории семейства Рамсей: до и после войны и после смерти миссис Рамсей. Мы видим жизнь семьи с ней и без нее, но образ покойной хозяйки дома – души этого самобытного мирка – остается ключевым «персонажем» и после ее смерти. Итак, в центре повествования – женщина. Голос автора едва уловим; перед читателем раскрывается внутренний мир главной героини;

отражение действительности происходит через ее субъективное восприятие. Для описания душевного состояния героини и ее внутренних монологов В. Вульф использует новаторский метод, свойственный модернизму – технику «потока сознания».

Книга состоит из трех частей; переход от первой части ко второй крайне неожиданный, никак, казалось бы, не вытекающий из предыдущих событий. Но эта нелогичность и непредсказуемость – тоже часть авторского замысла. В. Вульф как раз и выступает против предсказуемости, предопределенности, исходя из того, что только в литературе сюжеты могут быть предсказуемы, а в реальной жизни повороты судьбы чаще всего нелогичны и могут остаться незавершенными. Писательница стремится следовать логике жизни, а не логике сюжета.

Прототипами главных персонажей (мистера и миссис Рамсей) являются родители писательницы – Лесли и Джулия Стивен. Роман «К Маяку» - это своеобразный способ воскрешения Виржинией Вульф своих родителей, ее отчаянная попытка примириться с их смертью. В другом ее романе - «Миссис Дэллоуэй» - есть похожий по смыслу эпизод, в котором взрослая миссис Дэллоуэй представляет, что несет свою жизнь на руках, как младенца, что она кладет это дитя перед давно умершими родителями и говорит: это моя жизнь, это то, что я смогла сделать. Это явно автобиографичный момент, потому что всем своим творчеством Виржиния Вульф тоже стремилась показать своим покойным родителям, на что она способна, чего добилась в творческом плане.

Биограф писательницы так характеризует эти два антагонистических начала в личности Виржинии Вульф: *«Не составляет труда подыскать точные определения для отцовских и материнских качеств в личности писательницы: разум и впечатлительность, проза и поэзия, литература и искусство, или, проще говоря, мужественность и женственность»* [3, с. 20]. Соответственно, миссис Рамсей

является носителем женских характеристик, а мистер Рамсей – мужских.

Миссис Рамсей – образ сложный. Это мать большого семейства, хранительница домашнего очага. Она преклоняется перед «величием мужского ума», опекает и постоянно утешает своего гениального мужа, человека требовательного и эгоистичного. Вместе с тем, анализируя их взаимоотношения, мы отмечаем, что миссис Рамсей бывает достаточно критичной и даже насмешливой по отношению к мужу. Интересы мистера Рамсея не простираются за рамки философии, поэтому самоотверженная миссис Рамсей является настоящим «ангелом в доме», на плечах которой лежит весь груз забот о доме, муже, детях, гостях и малоимущих соседях.

Действие романа происходит на Гебридах, куда семья приезжает отдыхать каждое лето. В первой части повествуется о временном промежутке между шестью часами вечера и ужином. Самый младший сын семейства, Джеймс, одержим желанием отправиться на лодке на маяк утром следующего дня. Но мистер Рамсей утверждает: *«нет ни малейшей вероятности, что завтра они выберутся на маяк»*, так как будет дождь. Мальчик ненавидит отца за то, что тот наперед хоронит его заветную мечту. Мать же, наоборот, стремится утешить сына и выражает надежду на то, что ветер может поменяться. *«Совершеннейшая неразумность ее замечания, удивительная женская нелогичность взбесили»* мистера Рамсей. *«Но что она такого сказала? Только - что завтра, может быть, будет хорошая погода. Так ведь и правда, может быть, будет. Нет, если барометр падает и резко западный ветер. Удивительное пренебрежение к чувствам другого во имя истины, резкий, грубый выпад против простейших условностей показали ей таким чудовищным попранием всех человеческих правил, что, огорошенная, ошарашенная, она склонила голову без ответа, будто безропотно подставляясь колкому граду, мутному ливню. Ну, что на такое сказать?»* [4, с. 26]. И все же миссис Рамсей уступает. Никого она так не чтила, как чтила его.

Через внутренний монолог миссис Рамсей автор представляет дисгармонию женского и мужского восприятия в семье; полярность гендерных стереотипов. Образ миссис Рамсей служит средством уравнивания, примирения и очищения связей между людьми от всего наносного. Она воплощает в себе женское начало и лучшие женские качества: духовность, смирение, доброту, самоотверженность и стойкость.

Мистер Рамсей — образец мужественности. В. Вульф изображает мужчин достаточно рациональными, резкими, умными, но, вместе с тем, неуверенными в себе и слабыми. По мнению писательницы, плодотворная энергия женственности во много раз превосходит бесплодность мужского начала и является основой мироздания. В образе миссис Рамсей как раз и сконцентрирована вся мощь женской энергетики: *«Миссис Рамсей, до того расслабленно сидевшая, обняв сына, выпрямилась, чуть обернулась — казалось, одним усилием она прибавила в росте, — чтобы излить в воздух над собой поток энергии, вертикальную колонну искр — казалось, ее переполняет воодушевление и живость, как будто вся ее энергия переплавилась в силу, горящую пламенем и светом (хотя она сидела спокойно и ровно, снова принявшись за свое вязанье) — и в этом вызывающем восхищение плодородии, этом источнике жизни тонула роковая бесплодность мужского начала, тонула подобно латунной безделушке, холодной и пустой...»* [4, с. 58].

Во второй части романа идет речь о временном промежутке между внезапной смертью миссис Рамсей и вторичным посещением дома семьей... Самой Виржинии Вульф было всего 13 лет, когда умерла ее мать. Эта смерть стала настоящим потрясением для писательницы и причиной ее первого нервного срыва. В. Вульф знает о смерти не понаслышке, поэтому смерть занимает центральное место во многих ее романах, включая «На Маяк».

Смерть миссис Рамсей символична: в третьей части на смену образу женщины-матери приходит образ женщины-творца, в данном случае — молодой художницы Лили Бриско. В. Вульф

осознает: для того чтобы стать писательницей, она должна уничтожить в себе женщину-мать, подобную миссис Рамсей. В одной из статей она пишет: *“Had I not killed her she would have killed me. She would have plucked the heart out of my writing.”* – «Не убей я ее, она убила бы меня. Она бы вырвала сердце из моего творчества» [5, с. 23]. С образом Лили Бриско связаны проблемы искусства и муки творчества. Этот образ можно рассматривать как дополнение к неоднозначному портрету главной героини, миссис Рамсей. В третьей главе, повествующей о событиях спустя 10 лет, героям романа все же удастся посетить маяк. Он в романе является неким символом – высокой мечты, цели, идеала, к которому всегда стремится человеческая душа.

Обобщая данные исследования, можно сделать следующие выводы: роман В. Вульф «К Маяку» представляет огромный интерес для гендерных исследований в литературе, так как писательница изображает отношения в семье во всей их сложности и неоднозначности. Особого внимания заслуживает интерес автора к простым и естественным атрибутам повседневной жизни женщины: ее страхам и переживаниям, радостям и горестям, сомнениям и надеждам. Ну и, наконец, действительность в романе изображена с точки зрения женщины.

Всем своим творчеством В. Вульф доказала, что приобщение к «живой» жизни осуществляется именно через женщину – начало всего и вся.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Коноплева Н. А. Гендерные стереотипы: словарь гендерных терминов./ Н. А. Коноплева. – М.: Информация – XXI век, 2002. – С. 65
2. Шакирова С.В. Основания гендерных исследований: <http://www.undp.kz/~ngorc/mainru/roster/GE.html>
3. Bell Q. Virginia Woolf: A Biography. – NY.: Quality Paperback Book Club, 1992. – 314 с.

4. Woolf V. To the Lighthouse. – London. Penguin Books, 1996. – 308 c.
5. Woolf V. Night and Day. – London. Penguin Books, 1992. – 452 c.

ИНТЕРНЕТ В ОБУЧЕНИИ ПИСЬМЕННЫМ ВИДАМ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

**УТЕГАЛИЕВА Б.Б., ст. преподаватель, магистр
БАЯРЫСТАНОВА А.А., студентка 1-курса**

В реальной жизни человек сталкивается с необходимостью владеть письменными видами речевой деятельности (чтение, письмо). К сожалению, существующие учебники иностранного языка, как отечественные, так и зарубежные, не содержат нужное количество материалов для указанных видов. С помощью информационных материалов сети Интернет можно восполнить недостающие пробелы. [10; 40-43]

Интернет - превосходное средство для получения информации о последних событиях в мире. А это в первую очередь предполагает чтение. Таким образом, можно с помощью Интернет превратить классную комнату в агентство новостей, а своих учеников - в первоклассных репортеров. Такой вид деятельности подойдет для старших классов, так как включает в себя объемное чтение и искусство интерпретации, беглую речь. [11; 5-11]

Чтение на ИЯ как вид РД и как опосредованная форма общения является, по мнению многих исследователей, самым необходимым для большинства людей. Возможность непосредственного общения с носителем языка имеют немногие, возможность читать на ИЯ (художественную литературу, газеты, журналы) - практически все. Вот почему обучение чтению выступает сегодня в качестве целевой доминанты. Процесс чтения, предполагающий сложные мыслительные операции (анализ, синтез, умозаключения и др.) и результат его - извлечение информации - имеют огромное значение в коммуникативно-общественной деятельности людей. [13; 9]

Процесс чтения, как известно, базируется на технической стороне, т.е. на навыках, которые представляют собой

автоматизированные зрительно-речемоторно-слуховые связи языковых явлений с их значением, на основе которых происходит узнавание и понимание письменных знаков и письменного текста в целом и, следовательно, реализация коммуникативного умения в целом.

В зависимости от целевой установки различают просмотровое, ознакомительное, изучающее и поисковое. Зрелое умение читать предполагает как владение всеми видами чтения, так и лёгкость перехода от одного его вида к другому в зависимости от изменения цели получения информации из данного текста.

Просмотровое чтение предполагает получение общего самого общего представления о теме и круге вопросов, рассматриваемых в тексте. Это беглое, выборочное чтение, чтение текста по блокам для более подробного ознакомления с его "фокусирующими" деталями и частями. Оно обычно имеет место при первичном ознакомлении с содержанием новой публикации с целью определить, есть ли в ней интересующая читателя информация, и на этой основе принять решение - читать её или нет. При просмотровом чтении иногда достаточно ознакомиться с содержанием первого абзаца и ключевого предложения и просмотреть текст. Этот вид чтения требует от читающего довольно высокой квалификации как чтеца и владения значительным объёмом языкового материала. Для обучения просмотровому чтению необходимо подбирать ряд тематически связанных текстовых материалов и создавать ситуацию просмотра. Конечно, работая непосредственно с Интернет, ученики также могут найти огромное количество аутентичных материалов для чтения по изучаемой теме. [19] В связи с этим возможны задания типа:

- по заголовку (иллюстрации) сделать предположение о теме и содержании текста;

- по внешней структуре текста, особенностям полиграфического оформления определить тип (характер) текста (реклама, анонс, метеосводки, программа телепередач);

по доминирующему слову заголовка сделать предположение о ключевых словах текста и той области знаний, к которой относится этот текст.

Следует отметить, что при использовании Интернет на уроке, учитель может предоставить учащимся возможность изучить огромное количество материала (письма, фотографии, различные рекламы, объявления и т.д.) непосредственно связанного с определённой темой, в том числе страноведческого характера, что способствует формированию у детей представления о культуре страны изучаемого языка.

Ознакомительное чтение представляет собой познающее чтение, при котором предметом внимания читающего становится всё речевое произведение (книга, статья, рассказ) без установки на получение определённой информации. Для такого чтения учитель может до урока в медиатеке школы или со своего домашнего компьютера, если таковой имеется, подобрать тексты для каждого ученика с учётом его индивидуальных возможностей. Затем, на уроке учителю нужно будет только раздать адреса Интернет-текстов или если нет возможности работать на уроке с компьютером - распечатать эти тексты. [15]

При ознакомительном чтении основная коммуникативная задача, которая стоит перед читающим, заключается в том, чтобы в результате быстрого прочтения всего текста извлечь содержащуюся в нём основную информацию. Оно требует умения различать главную и второстепенную информацию. При обучении данному виду чтения целесообразно использовать следующие упражнения:

Прочитав текст, определить какие вопросы задеты по данной теме.

Фиксация вычитанной информации в виде плана, ключевых слов, тезисов и т.д.

Краткая передача содержания текста своими словами на иностранном языке.

Для практики в этом виде чтения используются сравнительно длинные тексты, лёгкие в языковом отношении,

содержащие не менее 25 - 30% избыточной, второстепенной информации. Что касается Интернет, то, обладая огромным количеством разнообразного материала, остаётся незаменимым помощником при обучении ознакомительному виду чтения.

Изучающее чтение предусматривает максимально точное и полное понимание всей содержащейся в тексте информации и критическое её осмысление. Изучающее чтение - внимательное вчитывание и проникновение в смысл с помощью анализа текста. [9; 129]

Его задачей является также формирование у обучаемого умения самостоятельно преодолевать затруднения в понимании иностранного текста. Объектом "изучения" при этом виде чтения является информация, содержащаяся в тексте, но никак не языковой материал. Изучающее чтение отличается большим количеством регрессий, чем другие виды чтения, - повторным перечитыванием частей текста, иногда с отчётливым произнесением текста про себя или вслух, установлением смысла текста путём анализа языковых форм, намеренным выделением наиболее важных тезисов и неоднократным проговариванием их вслух с целью лучшего запоминания содержания для последующего пересказа, обсуждения, использования в работе. Именно изучающее чтение учит бережному отношению к тексту. Для этого вида чтения подбираются тексты, имеющие познавательную ценность, информативную значимость и представляющие наибольшую трудность для данного этапа обучения как в содержательном, так и в языковом отношении. При обучении этого вида чтения подойдут следующие упражнения:

Постарайтесь понять значения выделенных слов по контексту; проверьте себя по словарю.

Прочитайте предложение (абзац) и найдите слова, подтверждающие, что речь идёт о ...

Прочитайте абзац и выпишите все глаголы с предлогами, обозначающими движение (время действия, место действия)

Тем не менее, также не стоит забывать о том, что при работе с текстами для изучающего чтения выделяется трехчастная структура работы (до чтения, в процессе чтения, после чтения). Тем не менее, процент такой работы с Интернет будет меньше, т.к изучающее чтение предполагает продолжительную работу с текстом, а в наше время процесс обучения направлен на сохранение здоровья детей. В то же время Интернет может стать для учителя неиссякаемым источником текстов для изучающего чтения.

Поисковое чтение ориентировано на чтение газет и литературы по специальности. Его цель - быстрое нахождение в тексте или в массиве текстов вполне определённых данных (факторов, характеристик, цифровых показателей, указаний). Оно направлено на нахождение в тексте конкретной информации. Просмотровое чтение предполагает умение ориентироваться в логико-смысловой структуре текста, выбрать из него необходимую информацию по определённой проблеме. В учебных условиях поисковое чтение выступает скорее как упражнение, так как поиск той или иной информации в Интернете, как правило, осуществляется по указаниям преподавателя. Поэтому оно обычно является сопутствующим компонентом при развитии других видов чтения. [8]

Таким образом, если предусматривается работа с текстом для ознакомительного, просмотрового или поискового чтения, то учителю также следует подыскивать подходящие тексты в сети заранее. Чтение таких текстов лучше давать ребятам как домашнее задание, чтобы на уроке организовать активную устную практику на основе прочитанного. На уроке учитель организует деятельность учащихся в соответствии со спецификой данного вида чтения.

Незаменимым помощником в плане овладения умением чтения является онлайновая газета. Она позволит учащимся окунуться в гущу мировых событий, происходящих практически в текущий момент, увидеть происходящее с различных точек зрения.

BBC World Service предоставляют возможность не только прочитать, но и прослушать новости, на многих языках, причем можно даже выбрать для себя подходящий уровень владения английским и прослушать новости в режиме LEARNING ENGLISH. Интересной может показаться двойная классификация статей - по темам и по континентам. Обратная связь с издательством осуществляется с помощью ссылки CONTACT US.

ABC News сопровождает свои публикации помимо звукового еще и видео сопровождением. Возможна так же беседа на предложенную тему среди читателей в разделах CHAT.

CNN World News также предоставляют информацию на нескольких языках и двойную классификацию статей. Возможно вызвать аудио и видео сопровождение. Интеракция читателей с редакцией и между собой возможна в рамках рубрики DISCUSSION (дискуссия), где есть своя доска объявлений (MESSAGE BOARDS), комната для беседы (CHAT) и связь с редколлегией (FEEDBACK). The New York Times помимо вышеперечисленного предлагает своим читателям учебную версию газеты с готовыми поурочными разработками. [21]

Можно предложить ученикам работать по двое или по трое, исследовать Интернет - статьи, охватывающие все стороны жизни: передовицы, спорт, погоду, культуру... Преимущество такой работы заключается в полной вовлеченности всего класса в сочетании с дифференциацией заданий: сильные ученики могут заняться исследованием более трудных статей, в то время как более слабым можно поручить отчет о погодных условиях или что-нибудь из области культуры.

В дополнение к работе над навыками чтения и письма, можно пополнять словарный запас. Для этого надо предложить учащимся составить словарные статьи, опираясь на прочитанную информацию. Возможно приобретение новых грамматических навыков, примеры которых встретились в статьях. [11; 5-11]

Основным достоинством такой работы является то, что учащиеся получают доступ к информации из первых рук, а не к недельной или того более давности печатным изданиям, и оказываются вовлеченными в гущу мировых событий, самолично оказывая на него влияние.

Интернет может и должен использоваться не только пассивно, но и активно. С помощью Интернет учащиеся могут попробовать себя в роли не потребителей, а поставщиков информации. Сайт THE YOUNG VOICES OF THE WORLD - открытый форум, представляющий собой некое издательство, где желающие могут опубликовать свои работы, сделав их достоянием многомиллионной аудитории и высказав на обсуждение свое мнение. Все работы сопровождаются электронным адресом их создателя, что позволяет осуществление обратной связи и завязыванию дискуссий. [14; 5] Т. е. Интернет может в полной мере обеспечить нас текстовой информацией.

Также одним из способов формирования и формулирования мысли является письменная речь [6; 18-22]. Внешне выраженная, как и устная, письменная речь вторична и представляет собой фиксацию наших мыслей, ассоциаций. Долгие годы письмо выступало лишь как средство обучения другим видам речевой деятельности, позволяющее учащимся лучше усвоить программный языковой материал, а также как средство контроля сформированности речевых навыков и умений обучающихся. [20; 59-61]

Между тем письменная форма общения в современном обществе выполняет важную коммуникативную функцию. Поэтому в настоящее время отношение к письму и обучению учащихся умениям выражать свои мысли в письменной форме резко изменилось. Письмо как цель обучения присутствует в программах для всех типов учебных учреждений, на всех этапах обучения ИЯ. Интернет не развивает навык письма напрямую, а можно только найти ряд упражнений и правил по отработке техники письма. [16;18-36] Вот эти упражнения.

Первая группа упражнений включает написание текста (письма, открытки, сообщения) с опорой на образец, что характерно для начальных классов. Например, написать поздравление своему любимому учителю на иностранном языке.

Вторая группа - это упражнения в построении собственного письменного высказывания с использованием различных опор: вербальных (ключевые слова, план, логическая схема) и вербально - изобразительных (картина, фотография, фразы, выражения). Используются в основной школе. Например, Описать картину по плану.

Третья группа упражнений, имеющих продуктивный характер, требует от учащихся умений выражать свои мысли в письменной форме без опоры на вербальные элементы. Например, написать эссе по данной проблеме.

В этом могут помочь некоторые услуги Интернет: электронная почта, различные форумы и чаты.

Итак, с помощью Интернета можно успешно осуществлять эффективное обучение продуктивным видам иноязычной речевой деятельности - письму и чтению. [6; 18-22]

Индивидуальное иноязычное говорение одного ученика и слушание его другим ещё не означает, что перед нами пример подлинного парного общения как типичного межличностного взаимодействия. [2; 2]

Основная цель обучения иностранному языку - формирование коммуникативной компетенции, все остальные цели (образовательная, воспитательная, развивающая) реализуются в процессе осуществления этой главной цели. Коммуникативная компетенция в современном её понимании предусматривает формирование способности к межкультурному взаимодействию. [14; 5]

Устное общение состоит из говорения и слушания, которое в методике называется аудированием. Понятия "аудирование" и "слушание" не синонимичны. Слушание обозначает лишь акустическое восприятие звучащей речи, а аудирование - это процесс восприятия звучащей речи, помимо слушания

предполагающий ещё слышание, понимание и интерпретацию воспринимаемой на слух информации. Учителя английского языка с грустью констатируют, что многие учащиеся общеобразовательных школ испытывают трудности с восприятием речи носителей языка на слух. Формирование навыка аудирования - один из способов решения данной проблемы. [3; 44]

Грамотное использование аудиоматериалов может значительно способствовать подготовке слушателей к ситуациям реального общения и снять возможные трудности. Научить учащихся понимать звучащую речь - одна из важнейших целей обучения. На уроке практически невозможно формировать лишь один речевой или языковой навык. Работая с аудиотекстами, мы параллельно отрабатываем лексические, грамматические, фонетические навыки. Аудиотексты дают информацию для обсуждения, что, в свою очередь, предполагает дальнейшее развитие навыков говорения. В этом случае аудирование является средством обучения. [4; 15]

Аудирование - очень сложный вид речевой деятельности и, соответственно, содержит в себе некоторые трудности.

Рассмотрим трудности, связанные с условиями восприятия:

1) однократность и кратковременность предъявления информации, что требуют от слушающего быстрой реакции при восприятии звучащего текста;

2) мы не в состоянии что-либо изменить, не можем приспособить речь говорящего под свой уровень понимания (у каждого человека свой стиль, иногда он слишком научный, а иногда чересчур эмоциональный, насыщенный идиомами и образными выражениями);

3) темп, задаваемый говорящим. Средний темп английской речи 250 слогов в минуту. [6; 18-22]

При обучении аудированию учитель ориентируется на речевой опыт учащегося, корректирует его и выбирает соответствующую структуру работы с аудиотекстом.

Знание выше перечисленных групп сложностей позволяет правильно оценить уровень трудности аудирования как такового, учесть их при организации учебного аудирования, снять их, а возможно, и создать, максимально приближая учебное задание к ситуациям реального общения. [7; 3-6]

Обучение аудированию и развитие умений предполагает поэтапное формирование рецептивных аудитивных навыков. Большинство методистов подразделяют аудитивные упражнения на подготовительные и речевые. Подготовительные направлены на преодоление отдельных трудностей аудирования и на формирование его механизмов. [17;20-22] Речевые упражнения представляют собой управляемую речевую деятельность, обеспечивающие практику аудирования на основе комплексного преодоления аудитивных трудностей. [18; 17-20]

Приведём некоторые упражнения:

Прослушайте несколько предложений и поднимите руку, когда услышите вопросительное предложение.

Прослушайте несколько глаголов и назовите те, которые употреблены в простом прошедшем времени.

Озаглавить прослушанный текст.

Разбить аудиотекст на смысловые куски.

В тех случаях, когда школа располагает возможностью копировать звуковую информацию из сети, можно использовать аутентичную информацию для совершенствования умений аудирования. Необходимо только иметь в виду, что практически любой текст для аудирования нуждается в некоторой обработке, адаптации за счет его возможного сокращения. Кроме того, текст может содержать некоторое количество незнакомых для данной группы учащихся слов, которые трудно понять даже из контекста. Эти слова лучше заранее выписать и, если они значимы для дальнейшей работы, объединить их в словосочетания и записать на магнитофон в виде двухтактного паузированного упражнения, чтобы ребята смогли привыкнуть к их звучанию, узнавали на слух и правильно произносили. Дальнейшая работа организуется обычным образом по замыслу

учителей. Важно привлекать для дискуссий на уроке живые высказывания носителей языка, полученные из разных ресурсов Интернета. [12; 522]

В процессе реального группового общения на родном и (или) иностранном языках огромную роль имеют доминирующие или, наоборот, отстранённые позиции субъектов общения, явная или скрытая структура межличностных отношений, владение или недостаточное владение невербальными средствами общения и многое другое, что может вызвать и нередко вызывает у детей и даже взрослых реальные затруднения в общении. К тому же у отдельных учащихся имеются реальные, а чаще всего мнимые комплексы неполноценности, которые как раз и проявляются в процессе общения на родном или иностранном языке. Для ряда учащихся, наоборот, характерна излишняя самоуверенность, которая нередко порождает свои сложности в процессе общения. Для того чтобы избежать такие проблемы, необходимо использовать разноуровневые упражнения для работы над устной речью.

Выскажи свою точку зрения по данной проблеме:

- Согласен ли ты с автором текста;
- Опишите данные картинки;
- Обратитесь к разным собеседникам с просьбой.

Здесь можно привести массу упражнений на ситуативной основе, а также на Интернетe обеспечивать нас графической (статичной или динамичной) и звуковой информацией. Вот на эти возможности сети Интернет мы и будем рассчитывать при анализе возможных способов использования ресурсов и услуг сети на уроках иностранного языка и во внеклассной деятельности учащихся. Остальное должны решить технологии обучения. [1; 96]

Перечислим эти возможности:

- если компьютер имеет звуковую плату, то можно записать (с определенными техническими условиями) звуковую информацию (речь политических и государственных деятелей, интересные выступления на разные темы носителей языка по

самым разным вопросам), сократив ее до нужных пределов на своем магнитофоне;

- провести в группах сотрудничества обсуждение, дискуссию по той
- или иной проблемной информации, полученной из ресурсов сети
- Интернет, а затем организовать общую дискуссию всего класса;
- провести лингвистический анализ определенных сообщений
- устных или письменных высказываний носителей языка, содержащих фразеологизмы, реалии, идиомы, пословицы, поговорки, неологизмы, отражающие специфику функционирования изучаемого языка в культуре народа;
- использовать хотя бы фрагментарно художественные произведения авторов страны изучаемого языка, полученные в виртуальных библиотеках. Особенно это благодатный материал для различного рода проектов, дискуссий;
- использовать материалы электронных грамматических справочников, предлагаемых в них упражнений, а также лексических справочников, словарей, справочников страноведческого характера, материалов дистанционных курсов, имеющих в открытом доступе для включения их в урок.

Однако перечисленными примерами использования ресурсов сети Интернет на уроке эти возможности не исчерпываются [8].

Можно сделать вывод, что возможно эффективно сформировать умение аудирования посредством Интернет. Располагая колоссальными возможностями, Интернет имеет огромное преимущество над учебником и прилагаемых к нему кассет. С помощью Интернет можно не только услышать речь носителя языка, но и отработать умение говорения, а также пообщаться на различные темы на телефорумах и чатах.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Азимов Э.П. Материалы Интернета на уроке ИЯ // "ИЯШ", №1, 2001. - 96 с.
2. Бим И.Л. и др. Аттестационные требования к владению иностранным языком учащимися к концу базового курса обучения // "ИЯШ", №5, 1995. – 2-8 с.
3. Бужинская В.В. Работа над английским произношением на начальной ступени коммуникативного обучения иноязычному говорению // "ИЯШ", № 4 -1991. - 43-47 с.
4. Веренинова Ж.Б. Обучение английскому произношению с опорой на специфику фонетических баз изучаемого и родного языков // "ИЯШ", №5 - 1994. - 10-16 с.
5. Гальскова Н.Д., Чепцов Л.Б. Цели и содержание обучения говорению в начальной школе (На материале Программы обучения иностранным языкам в начальной школе) // "ИЯШ", №3- 1994. - 4-9 с.
6. Грибанова К.И. Обучение письменной речи // "ИЯШ", №2, 1999. - 18-22 с.
7. Елухина Н.В. Устное общение на уроке, средства и приёмы его организации // "ИЯШ", №2, 1995. – 47 с; №4. - 3-6 с.
8. Круглова И.В. Использование НИТ в учебных предметах школьного курса // Вопросы Интернет-образования. 2006. - №34.
9. Леонтьев А.А. Методика. М.: Русский язык, 1988.
10. Макаревич И.Г. Использование Интернета на уроке ИЯ // "ИЯШ", 2001. - №5. - 40-43 с.
11. Мильруд Р.П. Методика обучения иноязычной письменной речи // "ИЯШ", 1997. - №2. - 5-11 с.
12. Настольная книга преподавателя иностранного языка: Справочное пособие / Е.А. Маслыко, П.К. Бабинская, А.Ф. Будько и др. - Мн.: Вышш. шк., 1996. - 522с.

13. Плотников С.Н. Книжность как феномен культуры. (материалы "круглого стола") // Вопросы философии. 1994. - №7-8.
14. Полат Е.С. Интернет на уроках ИЯ "ИЯШ", № 3, 2001. – 5 с.
15. Полат Е.С. Интернет в школе: проблемы и решения // Вопросы Интернет - образования. 2004. - №15.
16. Рогова Г.В. Письмо в обучении иностранному языку // "ИЯШ", 1978. - №6. - 18-36 с.
17. Тормошева В.С. Использование ресурсов Интернет в обучении иностранным языкам. 2010. – 20-22 с.
18. Филиппов М.А. Использование ресурсов Интернет на уроках иностранного языка. 2014. – 17-20 с.
19. Цветкова А. Я Возможности и пути включения Интернет в школьное образовательное пространство // Вопросы Интернет - образования. 2003. - №23.
20. Щукина Ю.Д. Обучение письму // "ИЯШ", , -№6, 1985. - 59-61 с.
21. http://www.nntu.sci-nnow.ru/Rus/News/Mag_dok/cek4/c4-04.htm.
22. http://www.conf.freenet.kz/pages2_1_0,2.htm.

ҚАЗАҚТЫҢ ҚАРА ӨЛЕҢІ - ҚҰДІРЕТІМ

БАДЕЛОВА Л.А.

**Ғ.Молдашев атындағы орта жалпы білім беретін мектебінің
мұғалімі,
БҚО Казталов ауданы**

**Қара өлеңнің мекені Қарауылға келемін,
Қара өлеңнің қамы еді, қарап жүрмей жегенім.
Қарағанның ішіне көп тығылып ойнайтын,
Қара өлеңге құмартқан қара балаң мен едім.
Қалқаман Сарин**

Қазақ өлеңі-көркем сөздің жүйелі ырғақпен түзілуі.

Қазақ өлеңі ән сазына салып айтуға ыңғайлы, ерекшелігі әннің ырғағы қара өлең жолдарындағы бунақтардың орнын ауыстырып отыруға болады.

Әр шумақта жеке ой жатады, жеңіл әзіл-оспақтан бастап, өмірдегі, тұрмыстағы әртүрлі жағдайларды ойға негіз етіп алып, ой толғайды, өлеңде сюжетті көрініс байқалады, халықтың тұрмыс-тіршілігі, әлеуметтік жағдайларынан сыр шертеді.

Қара өлең - қазақтың ежелгі өлең түрі. Туысқан өзбек, қырғыз, қарақалпақ, татар, түрікмен, башқұрт поэзияларында кездеседі. Қара өлең 11 буын, 4 тармақ, а-а-б-а түрінде келеді.

Мысалы: Аралтөбе басында екі үй отыр,

Ақбөпе жоқ, ол жерде несіне отыр.

Бір сойқанды, дариға-ай, қылар едім,

Қу кедейлік қолымды кесіп отыр,-деп Меркі жерінде сүйгеніне қосыла алмаған Сауытбай деген кедей жігітінің сөзімен келтірсек,

"Қағаздың қасың сұлу сиясындай,

Тоғайдың мойның ұзын миясындай,

Қолымды саған қайтсем жеткіземін,

Сұңқардың жатқан жерік ұясындай",-деп ауыл арасына тарап кеткен өлеңдер үлгісінде де кездестіреміз.

Қара өлеңдегі ой жеңіл әзіл- оспақтан бастап, өмірдің мәні мен сәнін, ел қамы мен халық тағдырын қамтиды. Өлеңнің алғашқы екі жолындағы ой соңғы жолдардағы негізгі ойға қызмет етеді.

Қара өлең көне заманнан бастау алып, тереңге тамыр байлаған. Оның үлгілері: **"Оғызнамада" (9ғ.),**

Ж.Баласағұнның "Құтадғу білігінде" (11 ғ.):

«Тіл сыйлы етер,құтты қылар,өсірер,

Бас та жарар,қадір құтты ол өшірер»,

М.Қашқаридың "Диуани лұғат ат-түркіnde" (11 ғ.):

«Бар жақсылықтың басы тіл»,

А.Иүгінекидің "Ақиқат сыйында" (12 ғ.):

«Шын сөзі бал,жалған сөзің жуадай,

Жуа сасып бал иісін қуады ай!

Шын сөз шипа,өтірік сөз кесел ғой,

Ескі сөзден осындай ой туады ай!»деген

құнарлы сөздер
кездеседі.

Шоқан Уәлихановтың зерттеуінше: «Қазіргі кезде бар суырып салма ақындар ескі жырлардың әуенін де,сөзін де айтқанымен, екі шекті домбырамен сүйемелдейді.Домбыра мен жанаша өлеңдерескі жырлар мен қобызды ығыстырып тастады.“Қырда қазір мынадай поэзияның түрлері бар:

1.Жыр,мен осыған дейін сөз еткен.

2.Жылау-жоқтау өлең.Әйелдер жанынан суырып салып айтады.Шумақ,тармақ көлемі жырлардікіндей болып келеді.Барлық жылаулардың,адам жанын тебіренерлік ең жақсысы,ең әйгілісі Орта жүзде,ол:Айғаным Уалиеваның 1833жылы шешектен өлген үлкен ұлы Мамекені жоқтап жылауы,кейіннен суырып салма деген атағы шыққан әнші әйел 14 жасында,өлген күйеуін жоқтап айтқан жылауы.

3.Қайым өлең,сұрақ пен жауаптан құралатын,тойларда жас қыз бен жігіттің бір-бірімен айтысатын төрт шумақты өлеңі,алдыңғы екі тармағы төртінші тармақпен ұйқасады.Кейде бұл-қайым

өлеңдер жұмбақ,эпиграммалар,әзіл-қақтығыс,тіпті ұятсыз сөздерге дейін кетіп қалатын кездері болады.

4.Қара өлең әдеттегі,үйреншікті өлең,бұл өлең төрт шумақты,әр шумақта жеке жеке ой жатады.сондай ақ,бұл өлең дауысқа негізделеді.Көбінесе төрт шумақты өлеңдер мағынасыз болып келеді.

5.Өлең.Бұл форма,қазіргі кезде барлық жаңашыл ақындар тарапынан суырып салма өлеңдерге де,поэмаларға да,әсіресе Орынбай өлеңдеріне қатысты көбірек айтылады.Өлеңнің жаңа:Орынбай қарауыл ішіндегі атеке-...тармағынан,атығайдың жаңа қырғыз тармағынан шыққан Шөже ақындар насихаттап,салт-санаға дарытушылар болды. Шөже ақын үнемі Әбілқайыр Ғаббасов сұлтанның жанында болатын-ды. Осы өлеңдердің тақырыптарының көбісі діни сарында айтылады,- деп жіктейді.Сонымен бірге бұл өлең қалпын өздері үйреніп қалған суырып салма өлеңге де сәйкестеп, қолайы келгенде айта береді.Әйгілі «Қозы Көрпеш-Баян сұлу»поэмасын,өлең формасында маған Жанак ақын айтып беріп еді»,- деп ,татар поэзиясының формалары қазақтардың гармониялық дыбыспен ойға тұнып тұрған дәстүрлі батырлық жыр поэзиясының формаларын ығыстыра бастағандығын,өлеңнің төрт шумақтан тұратынын,алғашқы екі шумақ және төртінші шумақ силлабикалық жүйеде бір ұйқасқа бітетінін,ал үшінші шумақтың ұйқаспайтынын келтіріп қара өлеңнің а-а-б-а үлгісіне келтіреді.Шоқан Уәлихановтың қазақ фольклорын зерттеуі негізінде қара өлең үлгілерін халық ауыз әдебиет үлгілерінен қарастырсақ:

Халық ауыз әдебиеті үлгілерінде:

Батырлар жырында: «Алпамыс», «Қамбар батыр»

Ғашықтық дастанда : «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан»жырларындағы жанрлық-тілдік талдануы

Ә.Қоңыратбаевтың «Қазақ фольклорының тарихы»атты зерттеу оқулығының 133-ші бетінен 236 бетіне дейінгі зерттеулерінен нақты дәлелдермен келтірген.

Классикалық шығармаларда:

І.Жансүгіров “Күйші поэмасы”
Өндерде: “Зәуреш”, “Қайықта”
Кенестік дәуірдегі әдебиетте:
С.Мұқанов “Майға сәлем”,
М.Мақатаев “Саржайлау” өндерінде т.б.

Қара өлеңнің тақырыбы:

- махаббат, ғашықтық
- достық, жолдастық
- батырлық, ерлік
- табиғат, сұлулық
- мұң, тағдыр
- тұрмыс, тауқымет

Қара өлеңнің тәрбиелік мәні:

- адамгершілікке, парасаттылыққа;
- еңбекқорлыққа, қиындықты жеңе білуге;
- сүйіспеншілікке, елжандылыққа;
- қарапайымдылық пен кішіпейілділікке;
- жомарттылық пен имандылыққа

Қара өлең үлгілері

Ат көркем көрінеді тұрманымен,
Дүние жеткізбейді қуғанменен
Қарайып көкіректі кір шалғанмен,
Не пайда су кетіріп жуғанменен
Ауылым көшіп барады кеуілімен,
Көңілім қобалжулы желең-желең.
Апырмай, жүрегімді қалай басам ,
Перизатты алып қашса жігіт-желең.
Қағаздың қасын сұлу сиясындай,
Тоғайдың мойны ұзын миясындай.
Қолымды саған қайтсем жеткіземін,
Сұңқардың жатқан жерік ұясындай.
Қорадан қой өреді жосылып-ай,
Айтады екеу өлең жосылып-ай.
Өлеңді көп айтуға ақын емес,
Балалар риза болшы осыныма-ай.

Енді орыс халқының жиын-тойда айтатын фольклорлық үлгілерімен салыстырсак:

Орыстың частушкасының үлгілері

Мы давно уже не пели,
Берегли мы горлышко.
А сейчас начнем мы петь,
Частушечки по солнышко...
Все угоры, все угоры,
Все угоры да пески.
Никакого нет веселья,
Кроме горя да тоски.
Мы веселые частушки,
Пропоем для вас сейчас.
О себе,о дружбе нашей,
И о кое ком из нас...

Орыс частушкалары ойнақы,жеңіл әзілге құрылған, қысқа,секіртпелі ұйқас түрімен би ырғағымен айтылатын фольклорлық жанрдың жаңарған түріне айналған

Татардың жыр үлгісі

Туган якка юл тотамын,
Туган як,туган як.
Ин гузел газиз якка.
Туган як,туган як,
Жир жилекләре пейкэн чак.
Туган як,туган як,
Ашыгам кояилыкка.
Туган як, туган як
Ей,кизлярым,кизлярым,
Буримына так гулиң.
Жигитлярым караса,
Колинди устат кашпагин

Татар жырлары жеңіл,ойнақы әнге салынып айтылатын әзіл-оспаққа құрылған,орыстың частушкиіне ұқсастау келеді.Көбіне бимен бірге орындалады.

Ел ішінде зерттелуі:

Қара өлең айту салты деген ұғымды ұмытпауымыз керек, себебі, ертеде қазақтың жиын-тойында әйелдер де, ерлер де қара өлең айтуды дағдыға айналдырған. Қара өлең арқылы амандық-саулықтарын сұрасып, елдегі жағдайларды біліп, ғашықтар бір-бірімен тілдескен, сауал тастап жауабын күтіп, жалғастырып отырған. Зерттеу барысында ауылды аралап, жалпы ауыз әдебиеті үлгілерін, соның ішінде қара өлеңнің үлгілерін жазып алдық. Міне, осы ежелден келе жатқан қара өлең айту салты Жалпақтал, Жаңақала, Орда өңірінде сирек те болса бар екені көңіл қуантады. Мысалы, қазіргі Казталов ауданы Жалпақтал ауылындағы Мәдениет үйі жанынан құрылған «Шапағат» әжелер ансамблінің мүшесі, зейнеткерлікке шыққан қадірлі ұстаз, ел ішіндегі жаңалыққа, өнерге, тәлім-тәрбие беруге етене араласып жүрген Мұғалбаева Светлана Хайредденқызы апайымыз ойын- тойда қара өлеңді шырқатып, отырған- дардың көңілдерін желпіндіріп отырады. Апайдың қара өлеңді айту тәртібінде жер-суға, тәлім-тәрбиеге байланысты, құрбылардың әзілдесу, танысу, көптен көрмегендеріне амандасу ретіндегі үлгілерімен келтірген қара өлеңіне тоқталсақ:

«Жер-суға байланысты өлеңінде»:

Ағады Жалпақталда Қараөзен,
Сыйласып жақсы емес пе бірге жүрген.
Өнерінді аяма жастық шақтап,
Әр күнің бір жылға тең ойнап-күлген.
Жалпақтал жағасында Қараөзен,
Шомылып жағасында талай жүзгем.
Жер-суды атын білген өлең қылсам,
Жанға шипа, дертіңе дауа берген.
Қараөзен Сарыөзенмен қатар аққан,
Ел-жұртым ризықты малын баққан.
Адамдары жайлаған екі аңғарды,
Еңбекпенен бақыттың дәмін татқан,-десе,

«Тәлім-тәрбие өлеңінде»:

Үлкеннің тыңда сөзін болса зердең,
Ажалсыз пенде өлмейді қайғы-шерден.

Артыңа бір естелік қалдырмасаң,
Тірлікте не болады алған-берген.
Болғанда ақыл-дария, кеудең-кемең,
Кемесіз дариядан өтем деме.
Кеудеңде санаң болса талап ізде,
Талапсыз мақсатыма жетем деме.
Қол созады әрнеге әркім қалап,
Жетпес не бар жас шақта етсең талап.
Бәрінен болсыншы заман тыныш,
Қой үстінде бозторғай жұмыртқалап.
Уағда сөзге қазық боп лебізбенен,
Бір сөзді екі қайта дегізбеген.
Сарқылып сағасыз су тап болады,
Телегей тең болмайды теңізбенен.
Ойланбайтын кісінде ақыл болмас,
Ақылсыздың еш сөзі мақұл болмас.
Екі туып болса да бір қалғаның,
Еңбегіңдей өзіңнің жақын болмас.
Боларсың бірде артық,бірінде кем,
Біріңді бірің сүйе сүрінгенде.
Ынтымақ,ауызбірлік қып жүрсеңдер,
Татисың аз да болса рулы елге,-деп ұлағатты ойдан шыққан
үлгілі тәрбиені ұсынады.Ал танысу-амандасу үлгісінде елге
кеңінен таралған қара өлең үлгісін ұсынады:
Өлеңді айт дегенде тіл айтады,
Тіліме қандай адам мін айтады.
Жерім кең,елім азат,заман бейбіт,
Өлеңді біздер айтпай кім айтады.
Шөп өсер өспес бірақ нөсерден ой,
Түбінде мал болмайды жөтелген қой.
Өлеңді еріккеннен біз айтпаймыз,
Көңілім көпшіліктің көтерген ғой-ай,-деп қайырады.

Қара өлеңнің қасиеті сол-адамның ішкі жан-дүниесіне
ерекше әсер етіп,сезіміңді баурайды,еліктіреді,ішкі сезімнің
иірімдеріне дөп тигенде екінші жанның да қосарлана,іліп алып,

өлеңді жалғастыратынын байқадық. Тыңдап отырғандар үшін ірі әуезді, әрі ойлы өлеңнің мәні мен мазмұндық ойының маңызы өздерінің ішкі сезімдерімен ұштасып жатқасын әрі ұнамды, әрі жағымды болып, қауқылдасып қолдап жатады. (бейнеролик бар)

Қазақтың жыраулары өмір сүрген кезеңнен бері қарай зерттеп қарасақ та, Абай шығармашылығын оқып қарасақ та, қазіргі қазақ ақындарының поэзиясына шолу жасасақ та поэзияның негізгі қайнар көзі қара өлеңде жатқандығын байқаймыз. Ел-елдің арасында, көршілес жатқан ауыл арасында, бір-бірімен араласып отырған ағайындар арасында қара өлең үлгілері ұқсас болып келеді. Ел ішінде айтылып жүрген қара өлең үлгілері Жаңақала, Бөкей Орда, Жалпақтал жеріне тән. Мысалы:

Сөйлемде ернім епті, көңіл жалқау
Кей адам сөз сөйледі теріс арқау
Итімді қаппасын деп байлап едім
Жібектен жараспас деп жіптен арқан.
Сұрасаң арғы атамыз болып өткен,
Ұсынса туған айға қолы жеткен.
Несіне айтар сөзді-ау іркілесің
Қара өлең таңдайымнан толып өткен.
Аршындап-ай артық сөйлеп асқан да бар
Жай сөйлеп көңілдегіні басқан да бар.
Алланың бергеніне шүкір етпей
Аяққа қызыл мақпал басқан да бар.
Ат көркем көрінеді тұрманменен,
Дүние жеткізбейді қуғанменен
Қарайып көкіректі кір шалғанмен
Не пайда су кетіріп жуғанменен
Қорадан қой өреді жосылып-ай,
Айтады екеу өлең қосылып-ай.
Өлеңді көп айтуға ақын емес,
Балалар риза бол осыныма-ай.

Қазақтың қара өлеңін әдебиеттің төресі десек артық болмас.

Өлеңнің мағынасына көңіл аударсақ, қазақ қашанда бекерге өлең шығармаған. Артында ұлағатты, үлгі болар сөзін қалдырған.

Осыны жасынан тыңдап өскен жас ұрпақтың қазақи жан-дүниесін қалыптастырып, рухани байлығын арттыруға, елжандылыққа тәрбиелеуге ықпалы мол екендігіне, дүниеқұмарлық, ашкөздіктен қашық жүруге тәрбиелейтін мұра екендігіне дәлеліміз мол. Сондықтан жомарттыққа, имандылыққа тәрбиелейтін бұндай өлеңдердің жас ұрпақ үшін мәні зор. Өлеңде батырлықты дәріптеуде қарапайым сөзбен емес метафораларды, теңеулерді орынды қолданып, өлеңнің шырайын әрлендіріп, көркем пайдаланады. Мысалы:

Сұрасаң арғы атамыз болып өткен,

Ұсынса туған айға қолы жеткен, - деген сөзінен байқауға болады.

Енді қара өлең құрылысына назар аударсақ:

А- уы-лым кө-шіп ба-ра-ды кеу-лі-мен, (11)

Кө-ңі-лім қо-бал-жу-лы же- лең-же-лең. (11)

А-пыр-май, жү- ре-гім-ді қа-лай ба-сам , (11)

Пе-ри-зат-ты а-лып қаш -са жі-гіт-же-лең. (11-12)

«11 буынды, 4 тармақты. а, а, б, а ұйқасты,

яғни бұны қара өлең ұйқасы» деген нақты анықтамасы беріледі.

Қазіргі заман поэзиясында осы қара өлең ұйқасын кеңінен пайдаланады. Демек, қазақ поэзиясының түп тамыры қара өлеңнен бастау алады.

Қара өлеңді ақындар да өздерінің шығармаларына арқау еткен. Ақындар қара өлеңді қасиет тұтады, пір тұтады, поэзияның атасы қара өлең екенін Мұқағали Мақатаевтың өлеңімен дәлелді етсек:

Ақынмын деп қалай мен айта аламын,
Халқымның өз айтқанын қайталадым.

Күпі киген қазақтың қара өлеңін,

Шекпен жауып өзіне қайтарамын-деп ақиық ақын
жырлап, қара өлеңнің құдіреттілігіне басын исе:

Қара өлеңнің мекені – Қарауылға келемін,
Қара өлеңнің қамы еді, қарап жүрмей жегенім.
Қарағанның ішіне көп тығылып ойнайтын,
Қара өлеңге құмартқан қара бала мен едім, - деп
Қалқаман Сарин да

өз өмірін қара өлеңмен тығыз байланыстырады.

Міне, қара өлеңнің құдіреттілігі, қара өлеңнің құндылығы осындай биік тұлғаларды қалыптастырып, бүгінгі поэзияның бастау алар қайнар көзі екенін, қазіргі ақындарымыздың үлгі алар асыл сөздің тұңғышы екені даусыз. Асыл сөздің зерделі ой-иірімдерінен тәлім-тәрбие алар ұрпағымызды халық өнері қара өлеңнің нәрімен сусындатайық дегім келеді..

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ә.Қоңыратбаев «Қазақ фольклорының тарихы» Алматы, 1991 «Ана тілі» 133-240 бб
2. Ш. Уәлиханов Таңдамалы Алматы, 1985 «Жазушы» 162-165 бб
3. Қазақ әдебиеті “Көне түркі әдебиеті” үлгілерінен
4. А. Қыраубаева «Ежелгі дәуір әдебиеті» Алматы, 2002 «Мектеп»
5. Қазақ әдебиеті энциклопедиясы
6. WWW.bestreferat.ru
7. WWW.KK.wikipedia.ova
8. WWW. Adebiet.kz

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КЕЙБІР КӨНЕРГЕН СӨЗДЕРДІҢ СЫРЫ

КУБАНОВА Қ.
БҚИГУ-магистранты

Резюме

В данной статье проделан этимологический анализ состава архаизмов в устойчивых словосочетаниях и в пословицах-поговорках. Предложены новые взгляды на этимологию слов.

Ключевые слова: устойчивые словосочетания, пословицы-поговорки, этимология, архаизмы.

Summary

In this article the etymological analysis of obsolete words structure in set expressions and proverbs is conducted.

Key words: set expressions, proverbs and sayings, etymology, obsolete words.

Тіл тарихында сөз төркінін айқындауға байланысты көптеген сауалдар бар. Мәселен, мағынасы айқын дербес сөздерге этимологиялық талдаудың қажеті бар ма, жоқ әлде ол тек мағынасы күңгірттенген, қолданыстан қалған, не сирек қолданылатын, тек біріккен, кіріккен, қос сөздер мен тұрақты тіркестердің (фразеологизм, мақал–мәтел, теңеу, жұмбақ, т.б) құрамында кездесетін лексемаларға ғана зерттелу керек пе? Не грамматикалық тұлғалар мен көненің көзіндей реликтілік құбылыстарға ғана жасала ма? Бұл мәселеге академик Ә.Қайдар өз тұжырымдарын ұсынып, мәселенің басын ашып берді. Ол сөздік қорымыздағы қолданылып жүрген лексикалық единицалардың (бірліктердің) барлығы бүгінгі таңның жемісі емес, олардың басым көпшілігі ғасырлар бойы қалыптасып, әр түрлі деңгейдегі қолданыста болып келе жатқан элементтер. Олардың біразы тіл иелерінің жадынан шығып, мүлдем ұмыт болып, байырғы рудиментке айналады, енді бір тобы бастағы

мағынасынан ажыраса да, басқа сөздермен селбесіп, қолданыстан қалмайды, т.т. Міне, сөз табиғатының осы ерекшеліктеріне қарай Ә.Қайдар этимологиялық зерттеулерді тілдің сөздік қорын құраушы лексика-грамматикалық единицалар мен тұлғалардың барлығына да қолдануға болады, бірақ практикалық қажеттілікке және зерттеушілердің бұл іске дайындығына байланысты этимологияның да ұстанған өзіндік принциптері, әр түрлі деңгейі, жүйелі рет тәртібі, мақсат-міндеті болуға тиіс деп қарайды. Осылардың арасына этимологиялық сұранымы мол лексикалық категорияға ең алдымен **мағынасы күңгірттенген сөздер** жатады. Кез келген сөздің құлағынан тартып шығарып, оған қалаған қалпағын кигізу немесе өз тіліндегі сөздің төркінін екінші бір тілде кездесетін ұқсас кездейсоқ сөзге қарап анықтау, сөз қолданылған контекстке қарап, тон ішу, не бұл осылай деп белінен бір-ақ басу, т.б. осы сияқты «тәсілдердің» бәрін ғалым ғылыми этимологияға жатпайтын машықтар деп қарайды.

Мағынасы күңгірт сөздердің түп-төркініне үңілу, зерделеу этимологияның міндеті. Әр сөздің тарихында этностың өмірі жатыр. Ұлттың тарихтың ұзына бойында жүріп өткен жолдары, әрекеті, дүниені тануы сөздің бойында сақталады. Сөздің өзіндік өмірі, тағдыры бар. Бір сөздер тұрақты тіркестердің немесе мақал-мәтелдердің құрамында жүріп, жеке дара көп қолданылмай мағынасы күңгірттене береді. Заман өзгеруіне сай көнереді, кейде жаңа семантикалық мән үстеліп, жаңарады. Сөз мағынасының көнеруі, кеңеюі, тарылуы үздіксіз тіл бойында болып жататын үдеріс. Ал сөздердің түп-төркінін зерделейтін - этимология. Этимологияның зерттеулердің негізі объектісі тек мағынасы ұмыт болған, не күңгірттенген жеке -дара сөздер, тұлғалар ғана емес, сонымен қатар тілімізде дербес те жүйелі түрде қолданып жүрген, жалпы лексикалық-грамматикалық мағынасы айқын сөздер мен сөз тұлғалары да бола береді.

Бүгінгі таңда тіл мамандарының алдында түркі тілдерінің лексикасын толық қамтыған этимологиялық сөздіктер жасау

міндеті тұр. Өкінішке орай жалпытүркілік деңгейде жарық көрген этимологиялық сөздіктер көп емес. Қазіргі таңда «этимологиялық» деген атпен жалпытүркілік ауқымда жарыққа шыққан төрт сөздік бар. Будапешт университетінің профессоры Герман Вамберидің 1878 жылы жарық көрген «Түркі-татар тілдерінің этимологиялық сөздігі»[1], фин ғалымы М.Рясяненнің «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінің тәжірибесі» [2] еңбектерін айтуға болады. Ағылшын ғалымы Дж. Клосонның «XIII ғасырға дейінгі түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі» үшінші сөздік болып табылады[3]. Төртінші этимологиялық сөздік белгілі кеңес ғалымы Э.В.Севортянның тарапынан жарық көрді[4]. Қазақ тіл білімінде де сөздің сырына үңілген біршама кітаптар жарияланды. 1966 жылы ұжымдық авторлар құрастырған «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» жарық көрді[6]. 1980 жылы жарыққа шыққан Р.Сыздықованың «Сөздер сөйлейді» еңбегінде батырлар жырлары мен лиро-эпостарда, өткен ғасырдағы ақын-жыраулар шығармаларында, мақал-мәтелдерде кездесетін, бұл күндері мағынасы түсініксіз сөздер төркіні баяндалады. 1994 жылы Ә.Нұрмағамбетовтың «Бес жүз бес сөз» атты атты көлемді еңбегі жарық көрді. Кітапта қазақ тілінде осы күні қолданылып жүрген сөздердің тарихы, сөз мағыналарының қоғам дамуына байланысты өзгеруі және солардың алғашқы шыққан төркіндері жан-жақты талданған.

Біз осы кітаптардағы ғылыми талқыға түскен сөздерге және басқа да дереккөздердегі мағынасы күңгірт сөздерге өз пікірімізды ұсынуды жөн көріп отырмыз.

Профессор Ә.Нұрмағамбетов **ежелеу** сөзіне талдай келіп, «оның түркі тілдеріне жүйесі басқа тілдерден ауысқандығын аңғару қиынға соқпайды», -дейді. Мысалы, арабша: хаджи – буындап оқу (Араб.-рус. сл., II, 1970, 1078), ал парсы тілінде ьэджа – буын (сөздегі) (Пер.-рус. сл., II, 1983, 713). Сондықтан да сөздің алғашқы төркіні не араб, не парсы тілі деп анықтай ажырата айту оңай емес. Бірақ түркі тілдеріне «ежелеу» сөзі осылардың бірінен ауысқандығы күмән тудырмайды. Сөйтіп,

бұл деректер бойынша, сөз төркіні не араб, не парсы тілі екен де, мағынасы жағынан «ежелеп оқу» дегеніміз «буындап оқумен» бірдей дей аламыз. «Қалима бұл күнде *ежелеп* хат таниды» (Б. Тоқтаров. Ертіс). Бұған біздің қосарымыз, *ежелеу* мен *ежіктеу* сөзінің көнелеуі *ежелеу* болса керек. Реконструкция әдісімен түбіне үңілсек *е-же-ле-у* деп жіктеуге болады. Сонда түпкі түбірі *е-*. *Е* түбірі көптеген көне түркі ескерткіштерінде және қазіргі түркі тілдерінде *и-*, *ер-*, *і-* варианттарында кездеседі. «Болу, өмір сүру, істеу» мағыналары бар көмекші етістік тұлғасында келеді. Сонда түбір *е-* болса, *-же* сөз тудыратын жұрнақ, одан кейінгілер *де* (-ле,-у) жалғамалы тілдің заңдылықтары бойынша жалғана берген сөз тудырушы жұрнақтар. Мағынасы «істеу, өмірге келтіру, болдыру, яғни ежіктеп оқу» болса керек. Сөз төркіні таза түркілік деп айтуға болады.

Ғалым жыртқыш балықтың атауы **жайын** сөзін талдай келіп, Сібір, Алтай төңірегіндегі түркі тілдерінде байқалмауына қарағанда, қазақтарға және Орта Азиядағы басқа түркі тілдеріне жүйесі басқа, дәлірек айтсақ, парсы тілінен ауысып алынған сөз деп шамалаймыз дейді. Парсыларда «жийан» сөзінің жыртқыш және үрейлі, қорқынышты іспеттес екі түрлі мағынасы бар (Пер.-рус. сл., I, 781). Балықтың біз білетін басқа түрлеріне қарағанда, мынаның түр-тұлғасы қорқынышты әрі жыртқыштығы басымдау екендігі мәлім. Сондықтан да «балық» сөзінің алдында сын есім ретінде парсыдан енген «жийан» сөзінің тіркесуі арқылы «жийан балық» қалпында тұрақтап, кейін келе, «жайын балық», одан әрі «балық» сөзі түсіріліп, «жайын» десе де түсінікті боларлықтай дәрежеге жетсе керек. Алғаш «жайын балық» тіркесінде көрінгендігін, жоғарыда келтірген, қырғыз тілі дерегін қуаттайды. Сөйтіп, «жайын» атауының қазақша мағынасы – жыртқыш, үрейлі, қорқынышты дегенді ұғындыратын сияқты. Біздің ойымызша, бұл сөздің этимологиясын таза түркілік тұрғыдан қарастыруға да болады. *Жайын* сөзінің түбірі *жай* басқа түрік тілдерінде *йағ//йақ//жақ //чағ* тұлғаларында кездесіп «май» мағынасын береді. Қазақ

тілінде *жау киім* тіркесінде де осы мағына сақталған, яғни «май киім» Түркі тілдеріндегі *ж~й й~г* сәйкестіктеріне сүйенсек, *жайын* сөзі «майлы, семіз, ірі» деген де мағына береді. Ал *-ын* сөз тудыратын көне жұрнақ.

Ғалым «күн көру, өмір сүру, тіршілік ету» мәніндегі **күнелту** сөзін талдай келіп, бұл сөз екі түбірден құралған – күн және елту. Бірақ мына біріккен сөздегі «күн» мен «елту» бізге мағынасы мәлім зат есім және етістікке жуық келмейді. Оның мәнісі – алғашқысы араб тілінің сөзі де, соңғысы түркі тілдерінің біріндегі өзгеше тұлғадағы етістік. Арабша кун – болу, бар болу, өмір сүру деген мағына береді (Араб.-рус. сл., 1970). Екінші сөз «елту», В. Радлов сөздігі бойынша, «еліт» (шағатай тілінде) тұлғасында беріліп, мағынасы – ұстау, қолға алу деп түсіндірілген (В. Рад., Опыт..., I, 819). Әрине мұның түбірі – ал, алу екендігі көрініп тұр. Сөйтіп, араб және түркі тілінің сөздері бірігіп, «күнелту» болып қалыптасып, қазіргіше айтсақ – «болуды қолға алу» немесе «өмірді, тіршілікті ұстау» деген мағынаға меңзейді.

Дегенмен, бұл сөздің этимологиясын басқа қырынан қарауға болады. Араб тіліндегі *кана* етістігі «бар болу» мағынасын береді, ал өмір сүру мағынасын беру үшін *аша* етістігі қолданылады. *Күнелту* сөзінің құрамындағы *күн* кәдімгі планета болса керек. Ал *елт* түбірі *елті (елт-і)* сөзінің құрамында кездеседі. Көне түркі тілінде “алып жүру, ерту, алып кету” мағынасында *елт* түбірі кездеседі: 1. Он ай елтті дүм оғум, оғлан тоғдум – анам мені он ай көтеріп жүрді, мен ұл болып тудым; 2. Бу суг елт – мына әскерді баста. Э.В.Севортян бұл етістіктің бастапқы негізі (исходной основы) жөнінде дәлел келтіреді: *ел -(от) “алып жүру, ертіп бару”* - ескі өзбек тілінде, *эл – “жақындату, жеткізу”* – түрік тілінде және т.б. (ЭСТЯ, 268). Егер осы этимологиялық пікірді мақұлдасақ *елт (ел+т)* түбірінің құрамындағы *-т* дыбысы өзгелік етістің жұрнағы, яғни бұл етістік *айт-, қайт-* етістіктері сияқты үдерістерді бастан кешірген. Осы деректегі түпкі түбір *ел = ге* сүйеніп қазақ тіліндегі *елті-, елір-, ерт-, елік-* етістіктерін бір жетекші қатарға

қоюға болады. Сонда *күнелту* сөзінің мағынасы «күннің артынан еріп жүру», яғни «өмір сүру, күн көру» болып табылады.

Қазақ халқының **мақал-мәтелдері** сонау ықылым заманнан, сан ғасырлар бойы халықтың өзімен бірге жасасып, ұрпақтан-ұрпаққа мұра боп қалған асыл дүние. Академик Ә. Қайдар: «Мақал – мәтелдер халықтың атам заманғы өткен өмір тіршілігі мен бүгінгі болмысын болашағымен жалғастыратын «алтын арқау»; олар – рухани, мәдени салт – дәстүрді жалғастырудың адамдар санасында, қоғам жадында, тілінде, ділінде сақталуының бірден-бір кепілі. Бұл қазына байлықтан айырылған этникалық қауым - өзінің өткен өмірінің айырылды деген сөз, ондай қауымның болашағы да жоқ» [7,7] деп кесімді пікір айтқан. Мақал-мәтелдерді ұрпақтан-ұрпаққа ауысып келе жатқан мұра болғандықтан, олардың бойындағы көне сөздерді арнайы зерттеу қажет. Сөзіміз мәйекті болу үшін кейбір мақалдарға тоқталайық. Мәселен, **Қож басқанша қоз бас**. Түсіндірме сөздікте *қож* сөзінің бірінші мағынасы - тас көмірдің жанып болып, қайнасып қорып қалған күлі, екінші мағынасы- ұсталар мен зергерлер көрік көлгейіне көмір салу, ыстық шоқты көсеп алу, күл шығару үшін жылқының жауырын сүйегінен жасалған қалақ. Біздің ойымызша, мақалдағы *қож* осы екінші мағынаға сәйкес келеді. Өйткені қазақ қоғамында темірден түйін түйген ұста қасиетті, әулие адам. Оның ұстаған құралын басуға болмайды, киесі ұрады. Сондықтан *қож* басқанша *қоз* бас, яғни ыстық күлді бас. *Қоз-шоғы* сөнбеген ыстық күл. Қазақ күлді де басқызбайды, бірақ *қож* басқанша амалсыз күл басуға тура келеді.

Хамза бар, не қам бар. Осы мақалдағы түсініксіз сөз – Хамза. Құрылысына қарап, кірме сөз екені байқалады. Қазіргі арабша-орысша, орысша-арабша сөздіктерден бұл сөзді «өткір» мағынасында ғана кездестірдік. Алтын Орда дәуірі ескерткіші Сейф Сарайидің «Гүлстан бит-турки» шығармасында мынадай сөйлем кездеседі: *Хамза йүрәкли ердәм ери Рустам-и заман, бу 'аср ичиндә өзләриниң йоқ барабары* «Арыстан жүректі ердің ері

Рүстем бүгінде, бұл ғасырда оған тең келер ешкім жоқ»(Г, 18267). Сонда мақалдың мағынасы «батырымыз, еріміз, көш бастайтын көсеміміз болса, біздің не қамымыз бар» болу керек.

Шала молда шарық айтар. Бұл мақалдағы *шарық* сөзі көне атау. «Қазақ сөздігінде» *шарық* сөзінің бірнеше мағынасы келтірілген. Мысалы. Тас қайрақ, көк аспан, теріден, тал қабығынан жасалған аяқкиім, шәркей, құдықтан су тарту үшін орнатылған ағаш бұтағы, іші қуыс ағаш, әл, шама, күш. Дегенмен, бұл сөздің бірде-бірі мақалдың мәніне сәйкес келмейді. Түрік тілінде «ән, жыр» мағынасында *шарқы* сөзі бар. Осы сөзбен сабақтастырсақ мақалдың мән-мағынасы «шала молда құран сүрелерін дұрыс оқи алмай, босқа әндетер» болып шығады. Қазақ тілінде *шарықтатып(шарық-та-т-ып) ән салды* тірексіндегі *шарық* та осы сөздің нақ өзі болу керек.

Татсыз түрік болмас, Түріксіз бөрік болмас. Осы мақалдағы *тат* сөзі көңіл аударарлық атау. *Тат* түбірінен жасалған сөз қазақ тілінде біршама. *Тат//том//дом басу, тамақтың дәмін тату*. Мақалдың семантикасын зерделей отырып, «парапар келу, тең түсу, бір нәрсеге тұрарлық болу» мағынасындағы *таты* сөзіне сүйенгеніміз дұрыс шығар. Мәселен, Бірдің мыңға татиыны бар (Мақал). Сонда мақалдың мәне түріктің нашары жоқ, ол өзіндік таты бар, пікірі бар, намысы, ерлігі бар жан. Бөріктің де сәні түрік кигенде ғана келеді болса керек.

Бұл деректерден байқағанымыз, қазақ тіл білімінде көптеген сөздердің түп-төркіні араб-парсы тілінен іздеу дәстүр болып кеткен сияқты. Ал шындығында араб тіліне түркі элементтері көптен енгенін де ескеруіміз керек. Бір жақты тілдік байланыс болмайтыны анық. Сонымен қатар біз араб-парсы тілінен енді деп жүрген сөздеріміз ислам жете қоймаған Сібір түркі тілдерінің, әсіресе хақас, саха тілдерінде бар екені де байқалады. Әр сөздің түп төркініне тарихи тұрғыдан келіп, бірінші кезекте түркі тілдерінің тамырынан іздеген дұрыс. Ал көне мақалдар, олардың құрамындағы ескі сөздер – есті сөздер. Ұлттың жүріп

өткен жолы, тұрмыс –тіршілігі, дәстүр-дағдысы осы сөздердің бойында. Әр бір жеке сөз тіл байлығы, ұлт байлығы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1.Vdmbery H. Etymologisches Worterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen. Leipzig, 1878.

2. Rdsnen M. Versuch eines etimologischen Worterbuchs der Tiirksprachen. Helsinki, 1969.

3.Clauson G. An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. L., 1972.

4.Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. М., 1974. Это первый том. Второй том имеет под заголовок «Общетюркские и межтюркские основы на букву Б» (М., 1978), третий - «Общетюркские и межтюркские основы на букву В, Г и Д» (М., 1980); нумерация томов отсутствует.

5.Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.

6.Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы, 1966.

7.Қайдар Ә. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу) Алматы. 2004,7б.

8. Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. Алматы,1994.

ДЖЕК ЛОНДОННЫҢ ПОВЕСТЕРІ МЕН ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ БИІК РУХ

**П.М. Сырымова
БҚГА магистранты**

Кешегі кеңес үкіметі саясатының сүзгісінен өтіп, тәржімаланып қалың оқырманға жол тарқан шетел әдебиеті классиктерінің еңбектері Одақта көбіне-көп «аға халықтың» тілінде ғана сөйлегені жасырын емес. Содан кейін барып басқа тілдерге аударылып жатты. Тәуелсіздікке қол жеткізген тұста түгін тартып көргендей түп негізден аударғанға не жетсін. Өйткені, шет дүниені аудару жұмысында әр халықтың өзіндік ерекшелігіне байланысты қорытуы көрініп қалып жататынын әдебиетші ғалымдарда жоққа шығармайды.

Джек Лондонды оқып отырсаң шығармашылық жұмыстағы жетістігінің сырын автор бір-ақ ауыз сөзге сыйғызғандай: «Егер сен шындықты жасырсаң, егер сен жиында сөз сөйлеу үшін орныңнан тұрмасаң, егер сөз сөйлеп, бірақ шындықты айтпасаң, онда сен шындықты алдағаның» [1, 218. б.].

Шындық дегеніміз сол - шығармада нақ өмірдің өзін көрсете алсаң. Шығарма шын, шындық шығармада болсын принципін ұстанған Лондонның оқырманы өте көп болуының сыры осында. Енді шығарма мәтінін («Тектік сарын») негізге ала отырып зерделеп көрейік.

Повестің бірінші сөйлемінде-ақ автор көзі қарақты оқырманын «әп деген қалай қияндағын көрсете алған» деп таңданысын туғызады.

«Бэк газет оқымайтындықтан бір өз басына ғана емес, Пюджеттен Сан-Диего шығанағына дейінгі бүкіл сүйекті де сіңірлі, жүндес ит атаулыға төніп келе жатқан қауіпті аңдаған жоқ» [2, 310 б.].

Яғни, жазушы бұған себеп болған жағдай ақпарат құралдарында көбірек сөз болып ел ішіне кеңінен тараған Америка штаттарындағы сол кезеңнің тарихи шындығы

екендігін бірден абайына салып өтеді. Ал тықыр тек тұрқы үлкен, қуатты жүндес ит тұқымына таянса аржағында адамның аш көздігінен туындаған әлдене жатыр-ау деп бажайлауға боларлық. Осындағы «Бэк газет оқымайтындықтан» деген сөз саптау жазушының шеберлігі демеске амал жоқ. «Иттің ішіне сары май жақпайды» түсінігі тұрғысынан қарасақ, ит үшін газет әдірәм қалсынның өзі. Мұнда жазушы белгілі жайт иттің газет оқи алмайтынын айтайын деп отырған жоқ, шығармада ой өрбітудің соны көркемдік тәсілін көрсетіп отыр.

Джек Лондон «Тектік сарын» повесінде жеті қазына иттің бейнесін толықтай ашып бере алған деп айтуға негіз бар. Алла жаратқан тіршілік иесінің ол құт адам, құт хайуан болсын әрқайсысынын түп бастауы белгілері бойында мүлдем жоғалып кетпейтінін және олардың екеуі де өмірден өздіктерінше сабақ алатындығын жазушы реалистік тұрғыда нанымды қылып бере алған. Мұнда басты кейіпкер адам емес, адамға адал қызмет етуші түп тұқияны қасқыр сенбернар мен шотландия овчаркасы тұқымын будандастырудан шыққан сүйекті, жүндес салмағы жүз елу қадақ тартатын Бэк атауын иеленген ит. Повестің қысқаша мазмұны хан сарайындай күтімі ерекше жерде, жақсы қожайынның қолында тіршілік кешіп жатқан Бектің бақ күтушінің кесірінен жылы тұрағынан айырылып, қолдан-қолға ақшаға сатылып ауыр тұрмысқа тап болғандағы ортаға бейімделуі, өзін-өзі тануы, үйірін табуы, тағылануы т.б. Міне, осының бәрі үлкен суреткерлікпен берілген. Жұмысқа лайықтап парақтап көрейік.

Шығарма мәтінінде бекзаттық күйден айырылып, «аюға намаз үйреткен таяқ» салтанат құрған бөтен ортада «итке бас білдірушілерден» өлімші болып таяқ жеген Бэктің жағдайы былай суреттеледі.

«Ол жеңілген еді (мұны өзі де түсінді), бірақ қыңған да, сынған да жоқ-тын. Сойылмен қаруланған адамның өзінен мықтырақ екенін алғаш рет жете түсінген, ал алған сабағын ғұмырлық жадында тұтты. Сойыл осылайша көзін ашқан. Ол мұны жабайы заңдар үстемдік ететін әлемге енгізген. Бэк бұл заңды тез игерді.

Сол сәтте өмірдің қатал шындығымен бетпе-бет келген еді, бірақ одан сескенген жоқ: жан түкпірінен табиғи хайуандық айлакерлік түйсігі оянайын деген» [2, 317 б.].

Осында жазушы «мұны өзі де түсінді» дей отырып, өмір сабағы тіршілік иелеріне бірдей екендігін аңғартса, «қыңған да, сынған да жоқ» деп Бектің қатал тірліке біржола мойынсынып, қу тамақ үшін құйрығын бұлғап біржола болмысын жоғалтып алатын иттер қатарынан емес екендігін бір айқындап кетіп отыр.

Жазушы мұнан әрі оқырманға Бектің кей сәттерде адамдар әрекетінен туындайтын өз басындағы өзгерістерге елендемеуінің сырын тамаша ашып бере алған.

«Бэк ақшаның қолдан қолға өткенін көрді, сол себептен де жүзін әжім басқан адамның өзі мен арсалаңдаған ньюфаундленд Кэрлиді ала жөнелгенде таңданған жоқ» [2, 318 б.].

Иттің таңданбауының, жетекке еріп жат адаммен жүре беруінің себебі жуасуында емес, ақша қолдан қолға өтсе қожайынның да өзгеретініне көзі жеткендігінде, яғни, көргенінен қорытынды шығара алуында. Адамдарды арбап алатын сиқырлы қағаз ақша қолда-қолға өткеннен кейін оған қарсы шығу таяқтың екінші ұшын басумен бірдей екендігін Бэк түйсінген. Бұл да Бэктің қатал тірлікте өмір сүру үшін бір саусағын ішіне бүккен иттік қулығы.

Джек повесте Бэктің өмірдің қатал заңын түсінуін сойыл ұстаған адамнан кейін көз алдында өз тұқымдастарынан ажал құшқан Кэрли атты итті көруінен қалыптасқандығын шебер, философиялық пайыммен жеткізген.

«Бұл иттердің қасқырша бас салған бетте қайта ыршып түсегін әдеттері бар еді. Бірақ іс мұнымен біткен жоқ. Екі ит ес жиғанша әлдеқайдан отыз, қырықтай басқа иттер жетіп келіп бұларды, жым-жырт қоршап алысқан. Бэк бастапқыда ол иттердің тықыршып нені күтіп тұрғанын, неліктен сілекейлерін қомағайлана жұта беретінін түсінге алмады. Керли қарсыласына тап берген, бірақ анау мұны қайтадан бір қапты да, тағы кері ыршып түсті. Екінші рет секіргенде Кэрли оны кеудесімен

қағып жіберген, әйткенмен өзі де аяқтан тұра алмай қалды. Бұларды қоршап тұрған иттердің де күткені осы еді. Кэрлидің қайта көтерілуге шамасы келмеді: мыналар жан-жағынан атыла секіріп лап қойған. Ажал аузында ауырсына қыңсылаған Кэрли қаптаған жүндес денелердің тасасында жоқ болып кетті.

Кейін сол көрініс Бэктің есіне жиі түсетін-ді, тіпті, түсінде де талай көрген. Міне, өмір деген осы екен! Мұнда адалдық пен әділдікке орын жоқ. Құлады ба құрығанын! Демек, мықты болу керек екен» [2, 318 б.].

Қарап отырсақ Джек Лондон басты кейіпкерді құдды қаһарман адам бейнесіндей сатылап өсіріп, оқырманын соған көркемдік қиял қуатымен сендіре алған. Жер бетіндегі тіршіліктің иесі адам, артықшылығы ақыл – ойында деп кеуде соғып жүрген пендені бір сәт жазушы ойлантаып тастағандай. Ол ой адамзат баласы маңдайға соғылған тарих сойылдарынан сабақ ала білді ме?..

Повестен жазушы бір ғана Бэк атаулы иттің бейнесін айшықтаумен шектелмегенін аңғару аса қиын емес, бір шанаға жегілген жеті-сегіз иттің жеті-сегіз өзіндік мінезі мен түртұлғасын толықтай аша алғанына танырқамасқа болмас. Бұл кім-кімнің де суреткерлігіне сын боларлық нәрсе.

Осы повесте жазушы қиялымен келісе алмайтын да жеріміз бар екенін айтып өтуді жөн санадық. Ол Бэктің ақыл-ойын ит тұқымдастары ішінде бұрын болмаған деңгейге көтеріп суреттеймін дегендегі автордың шабытқа беріліп кеткен тұсынан көрінеді. Шығармада Бэкті ақылды, айлалы, азулы керек десе тағы қылып нанымды суреттей білген Джек, осы қасиеттерді одан әрі әрлеп бекіте түсем дегенде қателікке жол берген. Ол Бэктің «машайықтан қашайық» дегендей бір шанада келе жатқан иттің құтырынуынан ауруы жұғып кетпесін деп орман-тоғайды, өзен-көлді кезіп қашуы, ақыр сонында құтылмайтынын білген соң қайтіп иесіне тығылуы. Бұл біздің ойымызша басы артық сюжет, артық қылам деп тыртық қылып тұрған деталь.

Джек Лондонның артында қалған көл көсір мұраларының едәуір бөлігі әңгімелер. Ол бұл жанрда да өз машығын таныта алған жазушы. Шағын көлемді дүниелерінде де Джек адам, табиғат концепсиялары турасында салихалы ойлар айта алған. Осыларды ашып көрсету үшін автордың әңгімелерінің ішінен «Сапардағылар үшін», «Өмірге құштарлық», «Аппак тыныштық», «Әйел қырық жанды» таңдап алынды. Қалғандары да көтерілген тақырып ерекшелігіне қарай зерттеу нысанынан тысқары қалмайды.

Джек Лондонның «Аппак тыныштық» әңгімесі күн райының салқындығы алпыс бес градус көрсетіп тұрған сібір жерінде ит шанамен тыңнан жол салып бара жатқан үш кейіпкердің сындарлы сәттердегі адамгершілік қасиеттерін көрсетуге арналған. Шағын әңгімеде жазушы кей тұстарда кейіпкерінің болмысын ашып көрсету үшін кейіпкеріне өткен күн жайлы сыр шерткізіп шегініс әдісінде тиімді пайдаланады. Сонымен қатар адам баласының табиғат алдында дәрменсіздігінен іштей тынып, жаратушысынан медет тілеуінде реалистік тұрғыда жеткізе алған.

«Ымырт жабыла бастаған сәт еді, Аппак Тыныштықтың мысы басқан жолаушылар үн-түнсіз тыңнан жол салып келе жатты. Табиғаттың адамды тәубесіне түсіретін тәсілі көп: үздіксіз түрде алма кезек ауысатын судың тасуы мен қашуы, түтіккен борандар, жер сілкінісінің сұмдықтары, көк зеңбірігінің найзағайлары. Бірақ мұның бәрі де Аппак Тыныштықтың әділдігі алдында бас иетіндей. Селт еткен сыбдыр естілмейді, көктің жүзі қақталған мыс табақтай жарқырап тұр, үп еткен үн күпірлік секілденеді, адам өз даусынан өзі шошиды. Жым-жырт дүниенің елеске малынған кеңістігі бетінде қыбырлап бара жатқан жан иесі өзінің бар болғаны жертің құртындай ғана екенін жіті сезінсе осым өрескел-ау деп кұнаға батқандай қуыстанады. Таңғажайып ойлар өз-өзінен туындайды, тылсым ғалам өз шешімін іздейді. Сөйтіп адам ажал аузында тұрғандай үрейленеді. Жаратушының, бүкіл әлемнің алдындағы қорқыныш бейлейді, мұнымен қатар дәрменсіз материяның жандалбаса

әрекеті оянады – тіршілік үміті тұтанып, Мәңгілік ғұмырды армандайды, міне, осындайда кісі Құдаймен бетпе-бет оңаша қалады» [2, 393 б.].

Осы үзіндіні оқи отырып, кім-кімнің де мына дүбірлі өмірде өзіндік «Аппақ Тыныштықтармен» бетпе-бет кездесетініне шүбән қалмайды. Жазушының пайым тереңдігі оқырманын пәни дүние турасында ойлантудан көрінетін болса, онда Джек Лондон бұл биіктен көріне білді деп айтуға толық негіз бар.

Жоғарыда айтып өткеніміздей әңгімеде автор кейіпкерлерінің адамгершілік қасиеттерін іс-әрекет пен шегініс әдісі арқылы тым тәуір бере білген. Үш кейіпкердің бірі, екі еркектің ортасындағы Руфь образы осылай ашылған. Әсіресе, мұны қарағайға бастырылып өлім аузында жатқан Руфьтың күйеуі суреттелетін сюжеттен аңғаруға болады.

Келесі кейіпкер Руфьтің күйеуі Мэйсонның да жан дүниесі сәтті шыққан. Ол боркемік емес, ажалдың өзін қасқайып қарсы алатын, өзі өліп бара жатқанымен тән ауруын жеңіп, қалғандар үшін қам жейтін қаһарман. Мұны Мэйсонның ажал тырнағында жатқанда жолдасына айтқан аманатынан көруге болады.

«Руфьті қайтадан тайпасына қайтара көрме, Кид. Онда өте қиын болады оған. Көз қырынды сала жүр Кид... Оған мейіріммен қапап, мүмкіндігінше тезірек Штаттарға жөнелт. Ал егер отанын сағынар болса оралуға жәрдемдес.

Бала... біздің арамызда көбінесе жақындата түскен сол, Кид. Ұл бола ма деп үміттенгім келеді. Өзің ойла, Кид! Менің қаным ғой ол. Мұнда қалдыруға болмайды оны. Ал егер қыз болса.. жоқ, ол мүмкін емес... Менің терілерімді сат: одан бес мыңдай шығаруға болады және маған Компанияның соншама берешегі бар. Менің ісімді өзіндікі мен қос жүргіз. Біздің мәлімдемеміз өзін-өзі ақтар деп ойлаймын... Оған жақсы білім бер... ал ең бастысы, Кид, ол мұнда қайтып оралмасын» [4, 222 б.].

«Әкелерінің құдайы», «Аяздың балалары» атты жинақ кітаптарында одан да күрделі мәселелер суреттелген. Бұл әңгімелердің екеуі де үндістерге арналған, новеллалар қатарынан орын алған. Бұл материалдарға ең бірінші назар аударған Лондон болмады. Бұл жайында Купер, Лонгфелло туралы еске түсірсек те жеткілікті. Лондон кітабынан үндістер өмірінің идеализмі туралы бірдеңе іздесең де таба алмайсың, ал оның ақындық бейнесі мен үндіс фольклорынан алынған мысалдар көркем тапсырманың шындығына бағынады. Айтылуынша басылған ұлы тұрмыстары ақтардың келіп трагедиялық форманың басталатынын сездіреді. Үндістер туралы жазып жатқан кезінде «Джис-Ук үндістері» туралы новелланың туындауы Джектің жағдайын қиындатады. Үндістер әңгімесінде ақтардың Аляскада пайда болуы «қола ғасырын тудырады. Алайда, «қола ғасыры» тура « тас ғасырына» айналды. Егер Джис–Ук «мейірбан тайпаның» адамның сөзіне сеніп, бірақ ол оңбаған адам болып шығып, осының бәріне төзе білсе, онда сөз жоқ жеңіс үндіс қызының жағында болды.

Бұл үндіс қызы өзінің сұлулығымен сібір аңыздарына әңгіме болып жүр. Осындай қатал өмірде Джис–Ук махаббатын бірнеше ай ғана иемденген әңгіме кейіпкерін ешқандай филантропикалық бастаулар ынтықтыра алмайды. Ал қыз болса Болмерге сертін бере алмайды, маңдайда жазылған қатал тағдыр. Оған берілген жанының тұрақтылығы мен адал сезімін Лондон көп адамның бойынан таба бермейді. Бұл шындықты табиғатпен қарым – қатынасы кезінде жүзеге асырады.

Лондонның қаламынан туған әңгімелер қашан да күрес – тартысқа толы еді, оның әңгімелерінде Джейс–Ук сияқты аз сөйлеп, көп іс тындыратын, ержүрек жандар да аз емес.

Лондонның шығармашылық ізденісі мен сарыны этикалық тартысқа толы. Лондонның өзіне келетін болсақ, бұл мәңгі өшпейтін тақырып және әрқашан да өзекті болып отырады.

«Балық сақшысының әңгімелерінің» кейбірінде, атап айтсақ, «Ақтар мен сарылар», «Сары орамал» сынды

әңгімелерде түрлі әлеуметтік топтағы адамдардың күресі суреттеледі. Бұл күрес көбіне қарапайым халық пайдасына шешіліп отырған. Жұмысшы мәнді де мағыналы шығармаларды дүниеге әкелді. Соған қарамастан жалған идеалистік концепциясы байқалған туындылары да пайда болды. «Айлы дидар» жинағына енген «Планшетка» деген әңгімесінде адам өмірі тәуелді – мыс тылсым күші жөнінде мистикалық желі суреттеледі.

Жалпы айтқанда, Джек Лондонның осы жылдары жазылған әлеуметтік шыншыл туындылары америка әдебиетінен ерекше орын алды.

«Жол» атты әңгімелер жинағы «Балық сақшысының әңгімелері» секілді автобиографиялық туынды. «Жол» жинағының материалы есебінде Джек Лондон өзінің бозбалалық кезіндегі жүрген жолдарын, яғни, Америка Құрама Штатына, Канадаға сапар шеккені жөнінде және Калифорнияға өз оқуымен айналысу үшін оралған кезеңдерін қолданған.

Қайыршылық тақырыбы американдық әдебиетінде кеңінен тараған еді. Джек Лондон публицистикалық жұмыстарында да бұл тақырыпқа қалам тербеген еді («Қайыршы» эссесі, 1904). Ол қайыршылықты әлеуметтік құбылыс деп атап көрсетті. Бірақ оны әр адам әр түрлі түсінген. Джек Лондонша ойлағандар жоқтың қасы еді. Қайыршылық тақырыбында Лондоннан өзге Фенимора Купер, Герман Мелвилл сынды авторлар қалам тербетті.

Сәл кейінірек қайыршылық тақырыбы Брет – Гарт және Марк Твен, Джордж Кейбл және О’Генри, Эрскин Колдуэлл және Джон Стейнбек сынды жазушылардан да көрініс тапты. Әр жазушы қайыршылықты түрліше суреттеді. Мысалы О’Генридің кейіпкерлері өздері қалап ұнатқандықтан қайыршылық кешіп өмір сүруде. Ал Стейнбектің кейіпкерлері азық табу барысында Американы кезгені суреттеледі.

Джек Лондон қайыршылық тақырыбын түрлі қырынан ашып баяндайды. «Айлы дидар» атты әңгімелер жинағында

Лейт Клей – Рэндольф, «Жергілікті ерекшеліктің» басты кейіпкері, суреттеледі. Ол адам – қайыршылықты қалайтын жан.

Солтүстік әңгімелерінде, әсіресе, «Жергілікті ерекшелікте» қайыршылыққа адамның еті әбден үйреніп кеткені көрініс тапқан. Адамдарды үйі мен жұмысын тастауға итермелейтін қажеттілік, аштық емес. Олардың санасында бір орыннан екінші орынға ауысу жөнінде адаспа ойлар ұйып қалған. Дәл осы жиек «Жол» атты әңгімелер жинағында өз жалғасын табады. Джек бірінші жақта пойыздан пойызға көшіп, вагонның төбесіндегі «саяхаты» жөнінде баяндайды.

«Шыдап тұр» әңгімесінде теміржолшылар қайыршыларды өлтіріп жүрген «жаман жол» деп аталып кеткен жол баяндалады.

Жазушы өзінің қайыршылыққа толы шытырман оқиғаларын суреттей отырып, халықтың буржуазиялық қоғамға деген қарсылығын білдіргісі келді. Тәуелсіз өмір, еш шектеусіз, ешкімге бағынбаушылық, табиғатпен қатынас және өздері секілді қарапайым адамдармен қарым – қатынас жасау – міне, Лондондық қайыршыларды жандандыратын осылар еді.

Бұл қарсылық білдіру кейін анархиялық форманы қабылдайды. Буржуазиялық әлемнің заңын қабылдамай, Лондонның қайыршылары еңбекті жек көре түседі. Бұл қайыршылар қайыр сұрауға ұялмайтын еді, тіпті реті шығып жатса, ұрлықтан да бас тартпаған.

Қорыта айтқанда Джек Лондон повестері мен әңгімелерінде Америка сынды алып елдің бір кезеңдегі шынайы келбетін, кәсібін, озығы мен тозығын, ертеңгі күн үшін күресін көрсете алды. Жазушының повестері мен әңгімелерінде идея алтын дінгегі адамдық, имандылық, төзімділік деп айтуға толық негіз бар. Сонымен қатар автор шығармаларында елді мекендердің тарихынан да әдемі сыр шерте білді және олардың ара қашықтығын, суларының тасуы мен қайтуын, жануарлар әлемін, климатын т.б. көркем шығармада ғылыми негізде қалай беру керектігінен әдемі үлгісін қалыптастыра білді. Жазушы болу деген сөз өмірге құр тамсанып, қу жақ бастан қуырдақтық

ет алу еместігін тағы да бір дәлелдей білгендігін шығармаларындағы кең форматты понорамалардан көре аламыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

4. Әлем әдебиеті. Джек Лондон. 2008. № 2. – 215-224 б.б.
5. Джек Лондон. Теңіз қорқауы. Әлем әдебиеті кітапханасы Астана: Аударма, 2006. – 512 б.
6. Джек Лондон. 100 великих имен в литературе. Москва. 1998. 165-171 с.
7. Дихахмет Әшімханұлы. Жанкешті жазушы. //Әлем әдебиеті 2007 № 2. 215-224б.б.

ЖӘРКЕН БӨДЕШҰЛЫНЫҢ «ЖҰЛДЫЗТАСТЫҢ ЖАРЫҒЫ» АТТЫ ЖЫР ЖИНАҒЫНЫ ТУРАЛЫ

***Зейнешов Бауыржан
БҚГА магистранты***

Жәркен Бөдешұлы шетелдердегі миллион қазақтың атажұртқа оралуына ойтүрткі болып көшке түрен салған ақын.

Ақынды мұндай бастамашылдыққа әкелген оның өз өмір тағдыры болса керек. Тарбағатай, Жәйіртау, Ұлытау мен Сарыарканың арасын көктей көшіп, табанына тасы батып, кірпігіне жасы қатып «айға қарап ұлыған көкбөрі» немесе «қия бетті қиялай жортқан арқардай» қияда өскен балаң жігітті ақын еткен де осынау тағдыры шығар. Көшіп өткен жолын ақын былайша суреттейді.

Жоңғария ойпатынан өлі құм,
Сарыарқаға дейін жортқан бөрімін.

Төрт құбыласы тұрған темір құрсауда,
Анау Шығыс Түркістанда тұрсам да,
Атажұртқа жетті менің өмірім...
Алтын сықап қойсамдағы қалтама,
Жат топырақ бауырына тартама.
Менің басым сонау Жоңғар құмынан
Домалай-домалай жетті Сарыарқаға

Жат ортаның жаттығын білетін ақынды өзі атажұртқа
оралған соң ендігі жерде арғы бетте қалған ағайынның тағдыры
толғандыра бастайды да, шеттегі ағайынды атажұртқа
шақырады.

Құстарым-ау,
Құстарым,
Құстарым-ау.
Жазда сағым,
Түседі қыста қырау.
Тым болмаса еліктеп өздеріңе,
Өмірімде бір рет ұшпадым-ау,
Ұшпадым-ау,
Ұшып кеп қонбадым-ау.
Баста сағым,
Тұрмайды жолда қырау.
Қашан көшіп келеді бөлінген ел,
Қарай-қарай көз талды жолға мынау...

Қазақ көшіп келеді деп көзі талып, көңілін қырау шалған
ақын енді ұранға басады.

...Қор болмай босқын қашқынға,
Жем болмай ит пен қасқырға,
Біз қашан түгенделеміз,
Бір шаңырақ астында,-

деген өлең жолдары әлем қазағын елең еткізді. Өлең осы жолдардың авторының 1995 жылы жарық көрген «Жылаған жылдар шежіресі» (Алматы, 1995, 180-б.) атты тарихи-публицистикалық еңбегінде келтірілді. Марқұм, Қ.Мырзалиевтің «Қайда жүрсең, Атамекен, Көкейінде жатады екен» деген әнге айналған өлеңі және Ж.Бөдешұлының:

«Сенімім саған деген аса бекем,
Арым мен жаным мен де қасам етем,
Талап жеп қояр еді қасқыр тағдыр,
Егер де сен болмасаң атамекен».

Отты өлеңдері сол жылдары қазақтың атажұртқа оралуына өйтүрткі болды. 1991-2010 жылдар 1 миллион қазақ атажұртқа оралып, қазақтың қатарын толықтырады. Бұл игі істе Жәркен Бөлешұлының өлең, жырларының елеулі үлесі бар.

Ақын Жәйіртаудан Сарыарқаға беттегендегі іздегені қазақ, қазақ елінің азаттығы еді. Өйткені, шетелдердегі қазақтар қазақтықтың, азаттықтың қадірін бір кісідей біледі. Атажұртқа келген соң ақынды мұндағы қазақтың тағдыры толғандыра бастады.

Албастылар, жаны қара қанқұйлы,
Алашымның ақ бесігін аңдиды.
Сол бесікте жатқан сәби іңгәлап,
Бірде шошып, бірде алаңсыз қалғиды.
...Алаш көңіл алаң, алаң, алаңдап,
Алаш жүрек қапы қалу саған жат,-
деп Алашына, қазағына еркіндіктің мәнін ұқтыруға тырысты.
Ал тағдыр қолдап, қазағы тәуелсіздік алғанда жарыла қуанып
жарты әлемге жар салды.

Алаш жұрты сондай өрттен шықты аман,
Биігіне шықты бұрын шықпаған.

Менің жырым – Еркіндіктің елшісі,
Менің әнім – қоспасы жоқ шыт жаңа ән,-

деп толғанды. Ендігі жерде тәуелсіздіктің баяндылығын,
түгенделе бастаған қазақтың басы бүтіндігін тіледі.

Түгенделдім,
Алақай түгенделдім,
Алыс-жақын бауырымды түгел көрдім.
Енді менің келмейді бұғауланғым,
Енді менің келмейді жүгенделгім,-
деп тәуелсіздік жаршыларына үн қосты.

Ж.Бөдешұлы бозторғайдай шырылдап ұлтының мұңын
мұндап, жоғын жоқтаған ақын.

Иә, ұлтын ұлықтамаған, жоғын жоқтамаған ақын жоқ-ау сірә!
Бәрі де жырлады, бірақ Ж.Бөдешұлының бұл тақырыпта
жазылған өлеңдерінде қайнаған кек, намыс, махамбетшілдік өр
мінез бар. Кектенгенде қынабынан сөз қылышын суырады,
намыстанғанда өркешіне мұз қатқан нар бурадай зіркіреп тісін
қайрайды. Бодандықтың қасіретіне шын жүрегімен налиды.

Алпауыт келіп қорлады,
Азусыз қалған ұлтымды,
Биледі ерік, ырқымды.
Торға түскен торғайдай – жүрегім қатты бұлқиды.
Найзағай оскан бұлттай боп, тозығы жеткен жұрттай боп,
Ар-намысым жыртылды,- деп күйзеледі.

Күйзеледі де қазағын қырағылыққа, қырандыққа шақырады.

Тас төбеңе үйірілсе де тау-тау бұлт,
Аңғармайсың әй, қазақы аңқаулық.
Боз ботаны қыр астында бота жеп,
Боз інгеннің желінінен қан саудық,

Ей аңқаулық, біледі ғой жат мұны,
Аңғармайсың сен көлденең аттыны.
Құрсақтағы құлагердің құлынын,
Жарып алып кетсе дағы әккі ұры...

Иә, біздің қазақ мұндай енжарлық, аңқаулықтан талай опық жеген халық. Бұған тарих куә. Ақын осыны еске салады, әрбір қазақты ұлты үшін күресте өзіндік үлесін қосуға шақырады.

Алаш үшін қабырғасы сөгілген,
Қайран Мағжан, шықпайсың сен көңілден.
Арбасына өзің сүйген теңдіктің,
Екі ат болса,
Бірі менмін жеңілген,-

деп ұлты үшін өзін қандай іске де дайын екендігін білдіреді. Бұл ұлттың өткеніне деген баға және қайтып басқа бермесін деген шын тілегі болса керек. Ал ұлттың бүгінгі тіршілігіне қатысты өзекті мәселелер аз емес. Сондай мәселелердің бірі ұлттық жарты кештік. Тілдің ауқымының тарлығы, тағы-тағылар. Бұл мәселе де ақынның нысанасынан тыс қалмаған.

Ата жұртым – Өр Алтай,
Туған жерім Жәйір тау,
Баласындай арқардың екі тауға тең өстім.
Арғы тауға - асумын,
Бергі тауға - белеспін,
Жарымаған уызға жарты қазақ емеспін.
Тілі бүтін сөйлейтін,
Діні бүтін өлмейтін,
Мынау бөлшек ғаламда мен бір бүтін қазақпын,
Бөлшектеуге көнбейтін.

Ақын мұнда менменсіп отырған жоқ. Қазақты тіліне, дініне, бірлігіне сақ болуға шақырып отыр. Ойлы, сөзі көңілге қонымды.

Туған жеріңді сүйсең Жәркендей сүй, жырласаң Жәркендей жырла.

Қазақта туған жерін жырлаған ақын көп-ақ. Бірақ бозбала жасынан туған жерінен жыраққа кеткендіктен бе екен, Жәркеннің өлеңдерінен туған жеріне деген сағынышында жаңаша бір сарын, өзегеше үн бар.

Туған жерден кеткелі,
Сағынышым көп тегі,
Айға қарап ұлыған
Мен бір жалғыз көк бөрі.

Ақын үшін туған жердің тасы, талы, суы, желі бәрі де ыстық, түсіне де туған жері кіреді.

Майлы – Жәйір шет қалып,
Сарыарқаны бетке алып,
Түсімде ылғи түнделетіп көшіп келе жатамын,
Жоңғар құмын белуардан кешіп келе жатамын,-

деп тебіренеді. Тарбағатайдың тау суының тұнығынан шөлін қандырып өскен ақын оны қалай еске алмасын. Ақынның жер-су туралы бірнеше өлеңдері бар екен. Бірінен бірі өтеді.

Үңілсем жүзім көрінген,
Шомылсам денем көмілген.
Тамсанып ішкен маралдың
Тамағынан өрілген,
Шіркін мөлдір, мөлдір-су!- деген жолдарын оқығанда сайсүйегің шымырлайды.

Туған жердің қар, мұзы,
Аязыңмен жуындыр.
Туған жердің бал қызы
Бұрымыңмен буындыр.
Туған жердің бұлағы,
Толқыныңмен ат мені.
Туған жердің жыланы,
Шырылдатып шақ мені.
...Туған жердің қасқыры,
Кемір ақын сүйегін
Туған жердің тас құмы
Сені осылай сүйемін.

Ақын үшін тіптен туған жерінің қоңызы мен қояны, доңызы да ыстық.

Ақынның тарихи тұлғалар туралы жырлаған жолдарына да тоқталмай өте алмадым. Ақын Абылай, Қабанбай, Исатай, Махамбет, Ұлар жырау туралы жырлапты. Мұнда да ойлары өткір, сыры терең. Тіптен, кейде өзін кен іздеген археологқа теңейді.

Археолог ақынмын келе жатқан кен іздеп,
Көз алдымда көлбеген Орта Азия, Теңіз көк.
Барымыз тұр жарқырап нарқы қымбат базарда,
Жоғымызды келемін ғасырлардан мен іздеп...

Біз тарихтан көп асылымызды жоғалтқан халықпыз. Жоғалтқанымызды табуға ақындарымыздың да үлесі болуға тиісті. Олар археологтарша сыпырғы ұстап қорым қазбағанымен қолындағы қаламымен сөз қазып, біздерге ойтүрткі болып жүр. Ақын «Шыңғысханның құдығы» атты өлеңінде бүй дейді:

Көңіл күпті болса да жүзім қаяу,
Ұлым да ояу, бұл күнде қызым да ояу.
Бұл құдықтың түбінде тұнып жатыр-

Қызыл жалын,
Қызыл – су
Қызыл бояу.
...Ей тарих,
Алжымай жөніңе көш,
Көп құрыпты өлім мен өмір егес.
Әркім барып еркімен қан тапсырар,
Шыңғысханның құдығы донор емес,-

Мінеки, өлеңмен тарихтың шындығын айту деп осыны айт.
Ақын өзінің бір өлеңінде өзінің өмір өткелдерін баяндай келіп:

Қазақты көрдім, көзімді көрдім.
Өз қаным, өз көзімді көрдім.
Жүрегімнен суырып алып,
Құйма алтындай сөзімді бердім,-

дейді. Бұдан артық не десін. Ендігі кезек тума таланттың тұнық жырларына әділ баға беру ғана қалып тұр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жәркен Бөдешұлы «Жұлдызтастың жарығы».
- 2 Балқаш НАҚАНОВ. «Жұлдызтастың жарығы» - бірлік жыры, Қазақ әдебиеті 2012

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ МӘСЕЛЕСІ

**Сейтхалиева Арайлым – БҚИГУ БҚҒА-ның 6М010300
Педагогика және психология мамандығының 1 курс
магистранты**

Жоғары білім беру саласындағы бүгінгі күнгі алға қойылған мақсаттардың бірі - жаңа ақпараттық технологияны білім беру жүйесіне пайдалана алатын, ақпараттық мәдениеті жоғары, білімді тұлғаны қалыптастыру. Білім беруді ақпараттандыру нәтижесінде әрбір студент ақпаратты еркін пайдалануға, оны қажетіне қарай талдай білу мүмкіндігіне ие болуы қажет. Өйткені, бұл білім беру үрдісіне қатысушылардың интеллектуалдық белсенділігінің артуына, сол арқылы білім беру жүйесінің дамуын жетілдіруге негіз болады.

Еліміздің жоғары білім беру жүйесі халықаралық білім кеңістігіне ықпалдастыру тетіктерінің бірі – оқытудың кредиттік жүйесі болып отыр. Бұл жүйенің мәні студенттердің өз бетімен білім алуына басымдық беріліп, маманға «өмір бойы» оқу дағдысын қалыптастыру. Республикамыздағы жетекші университеттердің білім беру үрдісін ұйымдастырудағы дәстүрлі және жаңаша көзқарастарды салыстырмалы талдау негізінде ғалымдар тарапынан кредиттік жүйенің көптеген тиімді жақтары негізделіп отыр.

Оқытудың кредиттік жүйесін ендіру жаңа ұғымдық аппаратты енгізуді талап етеді. Бұл соңғы жылдардағы ағылшын тілді терминдердің көптеп қосылуымен байланысты. Мұндай терминдер бұрынғы оқыту жүйесінде болған жоқ.

Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындарындағы кредиттік оқыту жүйесі туралы С.Б.Абдығапарова, Г.К.Ахметова, С.Р.Ибатуллин, А.А.Кусаинов, Б.А.Мырзалиев, С.М.Өмірбаев, Ш.Т.Таубаева, Ә.М.Мұханбетжанова, т.б. ғалымдардың

еңбектерінде осы жүйенің тиімділік жақтары зерттеліп көрсетілген.

Оқыту үрдісінде компьютерлік технология мен техниканы қолданудың негізгі педагогикалық-психологиялық мәселелерімен айналысқан ғалымдар, білім беруді ақпараттандыру саласында зерттеушілер И.И.Антипов, Е.Ы.Бидайбеков, Ж.А.Қараев, А.А.Кузнецов, Э.И.Кузнецов, И.В.Роберт, В.М.Монахов, Г.К.Нұрғалиева, В.В.Гриншкун, А.П.Ершов, М.Г.Лапчик, Е.И.Машбиц, В.В.Рубцов, В.Ф.Шолохович және т.б. өз еңбектерінде орта және жоғары оқу орындарында ақпараттық технология құралдарын қолданудың іс-тәжірибесі, танымдық әрекеттерді басқару үрдісі жоғары оқу орындары пәндерінің мазмұны, әдісі, құралдары, оқыту түрлері мен оның нәтижесін бақылау жаңа дидактикалық шарттарға негізделіп және жаңа құрылым, ұйымдастыру қызметі, орындалу нәтижесі, көп ізденуді қажет ету, педагогикалық-психологиялық сипаттамаларын нақтылап көрсетеді.

Кредиттік оқыту жүйесінде әр студент компьютерлік технология негізінде интернет, қашықтықтан оқыту, электрондық почта арқылы дүниежүзілік білім кеңістігіне еніп, онда өзінің қажетін өтейтін ақпаратты толығымен алуға, қажетті ақпараттық мәліметтерді, ғылым саласына байланысты озық тәжірибелерді, ізделіп отырған мәселенің шет елдегі жағдайымен танысуына толық мүмкіндік туып отырғандығын, сонымен қатар жаңа ақпараттық технологияны білім алу саласына пайдалана білудің мәдениеттілік жолдарын меңгеруді талап етуінде.

Сонымен, жоғары оқу орындарында білім берудің кредиттік жүйесінің енгізілуі республикамыздағы білім беру саласын дамытудың қазіргі заманғы әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайлары мен өркениетті елдердің озық тәжірибесіне сүйене отырып мамандарды даярлау бойынша

жүргізіліп жатқан шаралар студенттердің жоғары ақпараттық мәдениетін қалыптастыруды қажет етіп отыр.

Сауатты адамның кез келген мәдениетті үйренуге ұмтылатындығындай, компьютерлік сауатты студент ақпараттық қоғамда мәдениетті болуға тырысады. Олай болса, ең алдымен, «ақпараттық мәдениет» ұғымының мән-мағынасына тоқталалық.

«Ақпараттық мәдениет студенттердің қажетті ақпаратты екшеп алуға тиісті мәдениетті меңгеруін, алынған ақпаратты басқаларға беру, түрлендіру үшін, соның ішінде баспа материалдарын да өңдеуді үйренуін білдіреді», -деп көрсетеді С.А.Христочевский .

В.Каймин ақпараттық мәдениеттілік - «...деректер базасы мен түрлі ақпараттық жүйелерді пайдалана отырып, компьютер құралдарының көмегімен ақпаратты алу, жинау, іздеу, жинақтай және табыстай білу» деп түсіну қажет деп есептейді. Мұндай техникалық іскерлік қоғамды ақпараттандырудың даму шамасына қарай адамдар үшін неғұрлым маңызды бола береді. Кең ұғымда алғанда ақпараттық мәдениетке, таза техникалық дағдылардан басқа ЭЕМ-ді қолдана отырып, әдеби, графикалық және көркем нысандарда өз ойлары мен идеяларын білдіре алу дағдысы да кіреді. Оның үстіне, бұл мәдениетке адамдармен қарым-қатынас жасай білу және ынтымақтасып жұмыс жасай білу қабілеті де кіруі тиіс.

Ал, О.С.Ахметова: «ақпараттық мәдениет - компьютерді пайдалануға байланысты қызығушылық пен қажеттіліктің жиынтығын құрайтын; компьютердің мүмкіндіктері туралы білімнің, оны өндірістің, мәдениеттің, білімнің әртүрлі салаларында қолданудың; компьютердің көмегімен ақпаратты жасау, жинақтау, сақтау, өңдеу, беру әрекеттерін жүзеге асыра білу; компьютерді әртүрлі оқу міндеттерін шешуде іс жүзінде қолдана білу; жаңа ақпараттық технологиялық құралдарды жеке өзіндік және зерттеу (шығармашылық) әрекетінде пайдалана

білу, оқу-танымдық әрекетінде толық өзін-өзі іске асыруға ұмтылу ретінде көрініс табатын жалпы мәдениеттің бір бөлшегі» деп жазады. Өз зерттеулерінің негізінде ол ақпараттық мәдениет, жеке тұлғаның мәдениетін қалыптастырумен қоса алғанда, төрт құрамнан: мотивациялық, мазмұндылық, шығармашылық қабілет, өзін-өзі іске асыру құрамынан тұрады деген қорытындыға келеді. Ол бұл құрамдас бөліктерді студенттердің ақпараттық мәдениетінің қалыптасқандығы деңгейінің өлшемі ретінде қарастырады. Оның пікірінше, осылар ғана студенттердің ақпараттық мәдениетінің қалыптасу және даму үрдісін тұтастай бейнелей алады.

Студенттің ақпараттық мәдениеті күнделікті өмірде (өмірде кездесетін жағдаяттарда шешім қабылдау икемділігінен, ақпараттық сауаттылық пен мәдениеттілігінен), білім беру үрдісінде (білім беруді ақпараттандырумен байланысты типтік және модельдік жағдаяттардағы іс-әрекет нәтижесі ретінде), кәсіби-бағдарлы іс-әрекетте (өндірістік немесе кәсіптік сараман кезінде, ғылыми-ізденіс жұмыстарымен шұғылдануда, оқу мен жұмыс жасауды үйлестіру, т.б. барысында) байқалады.

Сонымен кредиттік оқыту жүйесінің енгізілуі бойынша мынадай қорытынды шығаруға болады: студенттердің академиялық таңдау құқығы кредиттік оқыту жүйесінің ең негізгі артықшылығы. Студенттер оқытушыларды таңдауға мүмкіндік алады және өздерінің білім алу траекториясын қалыптастырады. Соған сәйкес, типтік және оқу жоспарларымен бірге студенттердің жеке оқу жоспарлары енгізілді, бұл жоспар білім беру мазмұны мен оқытуды ұйымдастыруды анықтайды.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану ЖОО оқытылатын білім көлемін жетілдіру үшін интерактивті іс-әрекет тәсілдерін, динамикалық және көрнекі образдық модельдерді пайдалануды, материалды беруді жетілдіруді мақсат тұтады. Мұнда негізгі қызметті жаңа компьютерлік құралдар атқарады.

Кредиттік оқыту жүйесінде әр студент компьютерлік технология негізінде интернет, қашықтықтан оқыту, электрондық почта арқылы дүниежүзілік білім кеңістігіне еніп, онда өзінің қажетін өтейтін білімді толығымен алуға, қажетті ақпараттық мәліметтерді, ғылым саласына байланысты озық тәжірибелерді, ізделіп отырған мәселенің шет елдегі жағдайымен танысуына толық мүмкіндік туып отырғандығына көз жеткізді.

Студенттердің ақпараттық мәдениеті өзін - өзі оқыту категориясымен тығыз байланысты оқытушының ақпараттық мәдениетінің қалыптасу деңгейіне байланысты мыналар анықталды: ақпарат, ақпараттық үрдістер, модельдеу және технологиялар туралы білу; әр түрлі іс-әрекет түрлерінде ақпаратты өңдеу талдау әдістерімен құралдарын қолдану; кәсіпкерлік іс-әрекетте АТ-ны қолдану біліктілігі; қоршаған дүниені ашық ақпараттық жүйе ретінде көретін көзқарасы.

Жоғары оқу орнында оқытудың кредиттік жүйесіне көшуде студенттердің ақпараттық мәдениетін қалыптастыруды зерттеуге арналған тәжірибелік-эксперименттің нәтижесінде студенттер қоғамдағы ақпараттың рөлі мен мәнін, ақпараттық ресурстардың негізгі қасиеттерін меңгерді, ДК құрылғылары мен қызметін, ОЖАТ-ын басқарудың дұрыс амалдарын пайдалануды үйренді, ақпараттық мәдениетті қалыптастыруға бағытталған тапсырмаларды орындауға қол жеткізді. Студенттердің ДК жұмыс жасай білу икемділігі, ДК ақпараттық үрдістерді орындай білу икемділігі, өз банкісін кәсіби құнды ақпараттармен толықтыра білу икемділігі т.б. қалыптасты.

Қортындылай келе, теориялық талдау негізінде студенттердің ақпараттық мәдениетін қалыптастыру мақсатында мынадай ұсыныстар беруге болады:

- студенттердің ақпараттық сауаттылығын арттыру, ақпараттық мәдениетін қалыптастыруды қамтамасыз ететін АКТ бойынша дайындық курстарын өткізуді жетілдіру, электрондық оқыту және электрондық оқу-әдістемелік кешенді жасақтау;

- жоғары оқу орындарында оқытуды жетілдіру және білім сапасын арттыру үшін заманауи компьютерлік құрылғыларды, видеопроектор мен интерактивтік технология құралдарын кеңінен пайдалану;
- информатика пәні мұғалімдерінің, АКТ-ны оқу-тәрбие үрдісіне пайдалану мүмкіндіктерінің тиімділігін айқындайтын озық тәжірибелерін жинақтап, жүйелеу және мәліметтер базасын аталған тәжірибелермен толықтыруды қамтамасыз ету;
- жоғары оқу орындарында мәліметтер қорын жасақтау, яғни ақпараттандыру саласы бойынша өткізілген курстық материалдармен, информатиканы оқытуда инновациялық технологияларды қолдану мазмұнымен, тыңдаушылардың шығармашылық жұмыстарымен және т.б. материалдармен толықтыру;
- АКТ-ны қолдану бойынша ғылыми-педагогикалық зерттеу жұмыстарын әрі қарай жандандыру.

Әдебиеттер тізімі

1. Асанов Н.А., Калдияров Д.А., Минажева Г.С. Организация образовательного процесса на основе кредитной технологии. - Алматы: Қазақ университеті, 2004.
2. Байдыбекова А. Компьютерлік технологияны оқу процесінде қолдану // Информатика. Математика. Физика. - 1998. -N1.-Б.53
3. Бидайбеков Е.Ы. Білімді ақпараттандыру жоғары оқу орындарында мамандар дайындау бағыты ретінде // «Үздіксіз кәсіби білім беру жүйесінде ақпараттық және инновациялық технологияларды пайдалану» халықаралық ғ.-тәжірибелік конф.– Қызылорда: Эверо, 2007.
4. Гершунский Б.С. Компьютеризация в сфере образования: Проблемы и перспективы. - М.: Педагогика, 1987. - 265 с.
5. Кеңесбаев С.М., Идрисов С.Н. Кредиттік оқу жүйесі жағдайында студенттердің ақпараттық мәдениетін қалыптастырудың педагогикалық шарттары. «Ақпараттық-

телекоммуникациялық технологияларды оқу-тәрбие үрдісінде пайдалану жолдары» атты облыстық ғылыми-практикалық конференцияның материалдар жинағы, Атырау, 2008.-13-18 б.

РОЛЬ АКЦИОНЕРНЫХ ОБЩЕСТВ В ЭКОНОМИКЕ

Ихсанов Д.Г.
магистрант Западно-Казахстанского инженерно-
гуманитарного университета, г.Уральск

Роль и значение акционерных обществ в экономике обычно связывают со значительными масштабами их финансово-хозяйственной деятельности. Акционерные общества имеют ключевое значение для экономики Казахстана, а своевременное исследование их деятельности может способствовать увеличению эффективности деятельности обществ и развитию акционерных отношений в казахстанской экономике.

Из всех организационно-правовых форм предпринимательской деятельности акционерная собственность наиболее приемлемая для функционирования в условиях рыночной экономики. В мире с развитием крупного бизнеса акционерное общество получила наибольшее распространение.

Акционерная собственность – это закономерный результат процесса развития и трансформации частной собственности, когда на определенном этапе развития масштабы производства, уровень технологии, система организации

финансов создают предпосылки для принципиально новой формы организации производства на базе добровольного участия акционеров.

Акционерная форма собственности имеет много положительных сторон, которые делают ее универсальной. Акционерная форма собственности позволяет, во-первых, привлечь капиталы множества лиц, даже тех, кто не может заниматься предпринимательской деятельностью, во-вторых, ограничение ответственности размером внесенного капитала вместе с высокой его диверсификацией позволяет вкладывать средства в перспективные и рискованные проекты, тем самым ускоряя НТП.

Акционерная форма позволяет привлечь в одно предприятие капиталы многих лиц, причем даже тех, которые сами не могут в силу любых причин заниматься предпринимательской деятельностью. Кроме того, ограничение ответственности размером внесенного вклада вместе с высокой его диверсификацией позволяет вкладывать средства в весьма перспективные, но и в высоко рискованные проекты, существенно ускоряя внедрение достижений научно-технического прогресса. Имеется также множество других положительных сторон акционерной формы собственности, делающие ее поистине универсальной и применимой везде, где есть необходимость и возможность ограничить масштабы ответственности предпринимателя. [1, с.301]

Акционирование предприятий Казахстана осуществлялась в ходе приватизации. Условия и задачи приватизации не способствовали успешному акционированию и созданию необходимой структуры акционерного капитала. При этом приватизация проводилась высокими темпами, были одновременно охвачены несколько сотен предприятий. Акционируемые предприятия в основном находились в сложном экономическом положении, которое усугублялось высокой инфляцией, а также в результате распада СССР были разорваны кооперационные хозяйственные связи со смежными по

производству продукции предприятиями. Большая часть предприятий в силу морального и физического износа оборудования, использования непрогрессивных технологий, низкого качества продукции была неконкурентоспособна. Эти условия наложили определенный отпечаток на дальнейшее развитие акционерных предприятий Казахстана.

В Казахстане посредством акционирования проведено первичное размещение акций. По данным Национальной комиссии РК по ценным бумагам, за годы реформ в республике прошло акционирование свыше 8200 предприятий.

В результате приватизационных процессов большинство акционерных обществ Казахстана были созданы на базе крупных государственных предприятий, преимущественно добывающих секторов экономики. Негативные последствия этого периода до настоящего времени сказываются на развитии казахстанского рынка ценных бумаг.

Акционерные компании являются основным звеном фондового рынка Казахстана, который является важной составной частью финансовой системы страны. Их роль и значение для экономики страны постоянно повышается. Социально-экономические отношения на рынке ценных бумаг не могут эффективно развиваться без акционерных обществ и выпускаемых ими акций, которые являются обязательным элементом акционерного капитала и основным видом ценных бумаг на фондовом рынке.

Акционерная форма хозяйствования обеспечивает свободный перелив капитала между предприятиями, отраслями, регионами, государствами, экономическими объединениями и континентами. Это способствует дополнительному привлечению крупных финансовых средств в инвестиционно-привлекательные направления экономики и их быстрому развитию [2].

Казахстанская национальная модель корпорации как субъекта экономики находится в стадии формирования, а казахстанским компаниям присущи низкое качество

экономического роста, задержка реструктуризации предприятий и проблемы освоения регулярного менеджмента.

В большинстве стран концентрация пакетов акций является одним из основных механизмов осуществления эффективного корпоративного управления. Этот принцип лежит в основе германской и японской моделей корпоративного управления. На основании этого можно утверждать, что концентрация акций и акционерного капитала является одним из определяющих факторов повышения эффективности деятельности акционерных обществ и подъема рынка ценных бумаг и в нашей стране.

Концентрация акционерного капитала имеет большое научное и практическое значение, так как позволяет сокращать количество мелких акционеров, увеличивает количество акционеров – юридических лиц, в том числе иностранных. Это приводит к повышению эффективности корпоративного управления, росту инвестиций, модернизации основных средств, обновлению и подъему производства.

Формирование современного корпоративного сектора и акционерной формы собственности в наибольшей степени способствует развитию экономики Казахстана и повышению ее конкурентоспособности в мировой экономике.

Современные акционерные общества в Казахстане по своим финансовым, инвестиционным, инновационным, информационным, кадровым и другим показателям играют ведущую роль на финансовом и фондовом рынках страны, а также в инвестиционной и внешнеэкономической деятельности, в законодательной и социальной политике.

Акционерные компании своей универсальностью почти полностью отражают закономерности и тенденции современного развития мировой экономики: интернационализации экономики, интеграции и концентрации акционерного капитала, стремление к внедрению крупномасштабных международных проектов, формированию открытой экономики в масштабе целых континентов,

глобализации экономической и финансовой деятельности и другие тенденции.

Использованная литература:

1. Акционерное дело/Под ред. В.А. Галанова. - М.: Финансы и статистика, 2004
2. Мозговой О.Н. Фондовый рынок: учебное пособие /О.Н. Мозговой. – К.: Феникс. 2007. – 276 с.
3. Андриюшенко В.И., Книга акционера для чтения и принятия решений, М. Фин. и статистика, 2003

ФОРМЫ И МЕТОДЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ ОТРАСЛЕЙ СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЫ

А.А.Ихсанова
**магистрантка Западно-Казахстанского инженерно-
гуманитарного университета**

Уровень развития человека и общества в современной экономике определяются состоянием социальной сферы, которое в свою очередь зависит от обеспеченности финансовыми ресурсами и эффективности их использования.

В настоящее время отрасли социальной сферы продолжают испытывать недостаток финансовых и материальных ресурсов, сохраняется низкая оплата труда работников, отсутствуют отлаженные механизмы бюджетной и внебюджетной поддержки. Для улучшения сложившейся ситуации необходимо дальше развивать и совершенствовать систему государственного регулирования и управления финансовым обеспечением отраслей социальной сферы, реализовывать приоритетные национальные программы. Для этого требуется создание эффективных механизмов

финансирования, поиск их новых форм, методов и инструментов.

В условиях развития инновационной экономики важно не только определить приоритетные направления финансирования отраслей социальной сферы и социальной инфраструктуры, но и разработать методическое обеспечение, позволяющее реализовать программно-целевое финансирование и инвестиции в социальную сферу. Отличающееся сложностью, обусловленностью неоднородных отраслей, коммерческой и некоммерческой направленностью, финансирование социальной сферы в настоящее время испытывает недостаточность эффективных финансовых инструментов, позволяющих решить проблемы образования для развития интеллектуального человеческого капитала, обеспечения возможности эффективного функционирования здравоохранения и жилищно-коммунального хозяйства на основе государственно-частного партнерства этих отраслевых сегментов.

Финансирование социальной сферы отличается особой сложностью, обусловленной неоднородностью объектов, различной формой собственности на финансовые ресурсы, многообразием финансовых методов и инструментов, отложенными во времени эффектами финансовых новаций.

Традиционно социальная сфера имеет бюджетное финансирование, что влечет за собой множество проблем, особенно в кризисный период и период проведения административной реформы.

Система финансирования отраслей социальной сферы состоит из бюджетного финансирования сферы услуг бюджетных учреждений в соответствии с государственными социальными гарантиями и финансирования за счет платного предоставления социальных услуг в государственных и негосударственных некоммерческих организациях согласно спросу на социальные услуги.

Бюджетное регулирование осуществляется как в правовой, так и не правовой форме.

Правовая форма заключается в мобилизации, распределении и использовании финансовых ресурсов. Для реализации этой формы государство использует финансово-правовые акты. В качестве бюджетных методов регулирования в практике применяют следующее:

- распределение расходов между отдельными видами бюджетов, входящих в бюджетную систему;
- установление собственных (постоянно закрепленных) доходов для каждого уровня бюджетной системы;
- установление налогов, передаваемых из вышестоящих бюджетов в нижестоящие в целях сбалансирования последних;
- сбалансирование нижестоящего бюджета путем оказания ему финансовой помощи из вышестоящего бюджета на основе безвозвратного предоставления денежных средств (дотация, субвенция, субсидия);
- межбюджетное кредитование в виде бюджетного кредита или бюджетной ссуды;
- сокращение бюджетных расходов, включая секвестрование.

Широко в социальной сфере применяется такой метод бюджетного регулирования, как револьверное финансирование. Этот метод предполагает закрепление за определённой государственной структурой определенного бюджета, который без обсуждений в Правительстве и Парламенте передается администраторам программ.

Преимущество указанного подхода состоит в том, что в этом случае данная структура не зависит от произвольных решений органов законодательной или исполнительной власти.

Данный метод предполагает следующие шаги:

- объем финансирования фиксируется и утверждается на среднесрочный период по представлению администраторов бюджетных программ и автоматически возобновляется на протяжении этого периода;
- распределение средств по целевым статьям расходов передается в ведение администраторов бюджетных программ. В

принципе возможны разные схемы распределения фиксированных объёмов финансирования. В данном случае, имеет место два варианта: во-первых, нормативный метод как наиболее распространённый (финансирование по утвержденным нормам и нормативам); во-вторых, в условиях рецессии реализовывать переход к финансированию целевых программ. При этом можно избежать недостатков нормативного метода (применение единых нормативов к разным единицам);

Фактически именно такая система финансирования существует в Казахстане.

В Республике Казахстан можно выделить следующие формы и методы бюджетного регулирования, применяемые в социальной сфере:

- государственные программы;
- бюджетные инвестиции;
- передача собственности региону;
- республиканское содействие обеспечению занятости;
- коммерческие кредиты регионам под республиканские гарантии;
- поддержки регионов по каналам оказания финансовой помощи;
- установление особых организационно-правовых режимов.

В соответствии с функциями местных исполнительных органов из местных бюджетов обеспечивается финансирование местных программ и подпрограмм, которые включают в себя:

- расходы на содержание местных органов государственного управления по:
- обеспечению общественного порядка и безопасности;
- образованию и здравоохранению;
- социальному обеспечению и реализации законодательно установленных льгот для отдельных категорий населения;
- жилищно-коммунальному хозяйству, водоснабжению и инженерной инфраструктуре;
- культуре, туризму, спорту, содержанию местных средств массовой информации и организации досуга;

- аграрной реформе, осуществлению земельной реформы. Поддержке сельскохозяйственных товаропроизводителей, борьбе с особо опасными вредителями растений и др. цели;
- экологии и организации рационального природопользования;
- развитию малого и среднего бизнеса;
- обеспечению других программ, предусмотренных в бюджете на очередной финансовый год, включая расходы по обслуживанию кредитов;
- предупреждению чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера;
- занятости;
- обеспечению функционирования, строительства и реконструкции автомобильных дорог местного значения;
- бюджетные средства, выделяемые на возвратной основе, как правило, через государственные банки, для выполнения краткосрочных, среднесрочных и долгосрочных государственных и региональных программ;
- погашение основной суммы полученных кредитов и вознаграждений по ним.

Обязанности между республиканскими и местными бюджетами распределяет Бюджетный кодекс Республики Казахстан. В каждой области распределение функций между областью и районами, городами областного значения осуществляют исходя из общих подходов, определенных в Кодексе[1].

Поскольку социальная сфера финансируется в основном в местных бюджетах через систему трансфертов, возникает проблема качественного оказания социальных услуг в разных областях страны.

Для определения эффективности социальных расходов местного бюджета необходимо принять предпосылку, что расходы можно считать эффективными, если они обеспечивают достаточно высокий уровень жизни населения, уровень развития производства в регионе и позволяют достичь запланированных темпов роста валового регионального продукта.

Расходы местного бюджета в зависимости от их направленности делятся на следующие группы:

- Расходы на финансирование системы управления;
- Расходы на финансирование систем жизнеобеспечения;
- Расходы на улучшение условий жизни;
- Расходы на улучшение условий ведения бизнеса;
- Расходы на погашение и обслуживание государственного и местного долга.

Можно определить, какая доля средств приходится на поддержание уровня жизни в регионе, его повышение, обеспечение роста производства. Чем больше доля этих статей в бюджете, тем эффективнее используются ресурсы [2].

Кроме того, можно рассмотреть долю расходов по каждой статье и оценить их структуру. Таким образом, можно проследить, на что конкретно были направлены бюджетные средства и по каким направлениям ассигнования можно сократить.

Таким образом, формы и методы бюджетного регулирования отличаются многообразием. Финансовая деятельность государства осуществляется в различных формах. Прежде всего, бюджетное регулирование сочетает формы прямого и косвенного воздействия. Это достигается многочисленными методами - денежной и кредитной политикой, налоговой политикой, политикой государственных расходов, управлением государственным долгом, внешнеторговой политикой, лицензированием экспортных потоков, таможенным налогообложением, нетарифными методами ограничения импорта.

Литература

1. Бюджетный кодекс Республики Казахстан
2. Петров В.А. Совершенствование механизма межбюджетных отношений. Финансы, № 9, 2005.

3. Хусайнова Л. Развитие форм и методов финансирования отраслей социальной сферы//Вестник Университета (Государственный Университет Управления)

ШЕРНИЯЗ ЖАРЫЛҒАСҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ӨЗІНДІК СИПАТЫ

***Сабыр Ғалия Камалқызы
№1 ЖОБЕМ қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
Орал қ.***

XIX ғасыр қазақ тарихының дүрбелеңге толы, күрделі дәуірі. Сонымен қатар осы дәуірді қазақ әдебиетінің алтын ғасыры десе болды. XIX ғасырда қазақ жазба әдеби тілінің негізін салушы ұлы Абай мен Ыбырайды былай қойғанда, аузымен құс түстеген, өлең сөздің өрнегін түрлендірген халық ақындары мен әнші, жыршы, серілерінің шығармашылығы қазақтың әлеуметтік тұрмыс-тіршілігін, дүние-танымын, қуанышы мен мұңын аша білді. Р.Сыздықова XIX ғасырдың өн бойында қазақ әдеби тілінің, қоғамның тілді пайдалану әрекетінің даму барысын екі кезеңге, екі топқа бөліп қарастырады [1]. Бірі – осы ғасырдың 60-70 жылдарына дейінгі кезең, екіншісі – соңғы үш-төрт онжылдықтар. Былай жіктеудің басты себебі өткен XIX ғасырдың 70-жылдары *қазақ тілінің ұлттық жазба әдеби тілінің* негізі қаланып, әрі қарай түрленіп, даңғыл даму жолына түсті. Ал бұған дейінгі кезеңдегі әдебиеттің тілі *ауызша тараған әдеби тіл* болып табылады.

XIX ғасырдың бірінші кезеңіндегі әдебиет негізінен поэзияға арқа сүйеді. Осы кезеңдегі әдебиет өкілдеріне Махамбет Өтемісұлын (1804-1846), Алмажан Азаматқызын

(18323-?), Дулат Бабатайұлын (1802-1871), Шернияз Жарылғасұлын (1807-1881), Шортанбай Қанайұлын (1818-1891), Шөже Қаржаубайұлын (1808-1895), Сүйінбай Аронұлын (1823-1896) т.б. жатқызуға болады. Осы топтың ішінде Исатай бастаған ұлт-азаттық күрестің рухани жыршысы, алдаспан ақын Махаметті ерекше атауға болады. ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиетін зерттеген белгілі ғалым Қ.Жұмалиевтың пікіріне арқа сүйесек «Махамбет өзіне дейінгі халық әдебиетінің барлық табыстарын толық меңгеріп, кемшілігін қайталамай, өз бетін, өз стилін айқындап, әдебиетте көрнекті үлгі қалдырған ақын. Оның образдары, сөз тіркестері - кейінгілерге көрнекті өнеге»[2]. Махамбеттің өршіл сөздері, ғаламат ақындық дәстүрі кейінгі жастарға үлкен мектеп болды деп айтуға болады. Осы Махамбет бастаған, айтарын қорықпай айта алатын, ақырып теңдік сұрай алатын көкжал топтың соңына ерген көрнекті ақындардың бірі- Шернияз Жарылғасұлы. Қажым Жұмалиев Шернияз туралы мынадай мәліметтер береді: Шернияз Жарылғасұлы қазіргі Ақтөбе облысы, Ойыл ауданы Жарыпшыққан дейтін өзеннің бойындағы ақкете руынан шыққан.... Шернияз көп жылдар бойы Жайықтың арғы бетінде, Бөкейлікте, Исатайдың жыршысы, серігі ретінде қасында болды. Исатай, Махамбет халықты хан, сұлтандарға қарсы күреске ұйымдастырғанда үгітші, ұраншысының бірі Шернияз ақын болған[2,136]. Шернияз Жарылғасұлының шығармашылығын алғаш зерттеп жариялаушы –Х.Досмұхамедұлы. Ол ақынның өлеңдерін зерделей келе «Шернияздың әзілқойлығы, біреудің мінін табуға, не көзге мақтай қоюға шеберлігі, қысылған жерде сөз тапқыштығы, күлдіргі сөзге ұсталығы таңқаларлық нәрсе», - деп тұжырымдайды[3,102].

Қазақ халқының біршама мол сақталған поэзиялық мұрасы-ақын, жыраулар жырлары. Сонау Асан қайғыдан үзілмей келе жатқан ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы жыраулар институтының қазақ қоғамында алар орны ерекше. Жыраулар мен ақындар қазақ қоғамының әлеуметтік өмірін, елдік мұратын, ерлік жолын барынша ашық жырлаған. Шернияз осы ұлы көштің заңды

жалғасы, Махамбет ту қып көтерген елдік пен ерліктің, намыс пен ардың жоқтаушысы. Шернияздың көтеріліс басылған соң, қуғын көріп, кейін Баймағамбет сұлтанның «сұркылтайы» болса да сұлтанға айтқан ащы сөздерінен Исатай бастаған ұлы іске жақтастығы, Махамбет дәстүріне адалдығы айқын сезіледі. Махамбет Жәңгір ханға:

Хан емессің, қасқырсың,
Қас албасты басқырсың,
Достарың келіп табалап,
Дұшпаның сені басқа ұрсың, -десе,
Шернияз Байғамбетке:
-Аржақта Арғынғазы дүбірлеген,
Байеке елің бар ма бүлдірмеген?
Қазақтың қара жұртын быт-шыт қылған.

Төре емессің, төбетсің дым білмеген -, деп қасқайып, тұрып сөйледі.

Жыраулар мен ақындар поэзиясы қазақ тілінің бар байлығын, әдемілігін, суреттемелігін көрсетуімен де құнды. Атақты ғалым П.М.Мелиоранский «Қазақ тілі ең таза және ең бай тілдердің бірі екендігін түрік тілдерінің диалектілерін зерттеушілердің барлығы бірдей мойындайды. Сөздерін ырғақпен ұқсастыра, әдемі етіп сөйлеуге қазақтар мейлінше ұста және ол жан машығы тәрізді. Сөзге қабілетті адамдар әншілер, ертегішілер, суырыпсалма ақындар қазақтарда үлкен құрметке бөленіп, қатты қадірленеді. Қазақтың халық әдебиеті өте бай және әр алуан»[4],-деп тегін айтпаса керек-ті. Шернияз көркем тілімен, айшықты сөз орамдарымен қазақ ауыз әдебиетін байытып қана қойған жоқ, сонымен қатар ауызша әдеи тілдің туын тіктеп, дамытқан ақындардың бірегейі бола білді. «Түркі халқы үшін, күндіз отырмадым, түнде ұйықтамадым, қара терімді шұбырттым, қызыл қанымды жүгірттім» деп сөз бастаған ежелгі түркі абыздарынан тамыр алған, берісі бүкіл Дешті Қыпшаққа даңқы кеткен «Құйрығы жоқ, жалы жоқ, құлан қайтып күн көрер, аяғы жоқ, қолы жоқ, жылан қайтып күн көрер» деп күңіренген дала философы Асан қайғыдан

қуаттанған, «Айнала бұлақ басы тең, Азаулының Стамбулдан несі кем» деп саңқылдап өткен жорық жырауы Доспамбеттермен қанаттанған, «Қайран да менің Еділім, Мен салмадым, сен салдың» деп Еділмен қоштасқан қарға бойлы Қазтуғанның дәстүрін жалғастырған, «Еділ үшін егескен, Жайық үшін жандасқан, Қиғаш үшін қырылған» Исатай мен Махамбеттің соңына ерген Шернияз шерінің жырларын әдеби және лингвистикалық тұрғыдан зерделу бүгінгі күнің талабы.

Шернияз шығармашылығынан суырыпсалмалық дәстүр мен тіл байлығын көрсететін көркемдегіш тәсілдерді байқаймыз. Ақын мұрасындағы өмірдегі әралуан заттар мен құбылыстардың айрықша сипаты мен сапасын анықтап, нақтылап, ерекше ажар беретін айқындаулардың бір түрі **эпитеттер** мол кездеседі:

Ежелден шынжыр балақ, шұбар төс ең
Кең көшіп, ең жайлаған қалың қазақ
Кәуірден түршіккен соң толықсыған.
Толқынға алтын қазық тұтқа болып,
Тұрсың-ау жұрт шыдатпай, Бәйем сұлтан!

Осы шумақтағы *шынжыр балақ, шұбар төс, қалың қазақ, алтын қазық* сияқты эпитеттер ежелден таныс, қалыптасқан сөз айшықтары. Ақын өлеңдерінде киуын тауып орналасқаны көрінеді. Бұдан басқа *қызыл тіл, ел еркесі, қоңыр қаз, шот желке, шолақ айдар, қасқа қылыш, ақтылы қой, тарғыл ала жылқы* сияқты айқындаулар жиі кездеседі. Сонымен қатар тек Шернияздың сөз саптауының өзіндік, авторлық тілдік ерекшелігі *«Аржақта дүмбірлеген Арғынғазы, Мен едім Исатайдың Шерниязы, Арғы атаң ту ұстаған Арыстанбек»* сияқты айқындаулардан анық көрінеді.

Ақын шығармаларында заттың, яки құбылыстың сыр-сипатын, белгі-бедерін, қадыр-қасиетін, сапа-сынын өзге затпен не құбылыспен салыстыра суретеу арқылы танытып, айрықша ажар, мәнді мазмұн беріп, күшті әсерге бөлейтін **теңеулер** көп ұшырасады.

Ханымның мұрны кейкі, бойы аласа,
Келбеті мегежіннің қашырындай.

Көк иттей күшіктеген құнжың қағып.
Жататын шығар, тыр-тыр қасынып-ай

немесе

Үйшінің үскісіндей өткір тілім
Өрді, ойды білмей шауып қасқарарсың

Осы жолдардағы *мегежіннің қашырындай, көк иттей, үйшінің үскісіндей* теңеулер сөз жоқ ақынның айтпақшы ойын өткір бейнелеп тұр.

Сонымен қатар Шернияз ақын суреттеп отырған затты не құбылысты айқындау үшін, ажарландыра түсу үшін, мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейту үшін **метафораны** сәтті пайдаланады. Мәселен, «-Бармысың жауға түскен алтыным-ай! Самалым, саз қонысым, салқыным-ай! Ақ алмас алтын сапты қылышым-ай, Шықтың ба қабын жарып ырысым-ай» деген жолдар ақынның айтары ойын әдемі, жанды суреттеп беріп тұр.

Ақының өлеңдерінде **архаизмдер** де бар. Мәселен, Құдайы – жұрт сарқылды, ел - *құшырдан*; Ат *ыраңдап*, ер таңдап; Елге *алғау*, маған да *алғау* ер Исатай; Толғайып *тұзбаспақ* тұр іші толып; Болғанда топай, *құлға* асық қалды; *Зәуде* келген қонақтай; Шығаруға *сой* керек. Бұл сөйлемдердегі көне сөздер тарихтан ақпарат беретін этнолингвистикалық дерек көздер.

ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы ақын-жырауларда айтар ойды нақтылау үшін *едім, едің, еді, ем, ең* сияқты көмекші етістіктер жиі қолданылады. Бұл көркемдегіш дәстүр Шерниязда да кездеседі:

Бәрі де Исатайдың байлығы еді,
Зерлеген қара шақшам тайлық еді.
Исатай ел еркесі, ел серкесі,
Бір емес алты алашқа жайылым еді.
Елге алғау, маған да алғау ер Исатай
Айырылып Шерің содан қайғылы еді.

Шернияз ақын не жырласа да нақты бір тақырыпты басшылыққа алып отырады. Әсіресе портреттер жасауда шеберлігі, адамның образын бейнелеуде сөз тапқыштығы әрі дәл

суреттеуі ерекше. Мәселен, Исатай бейнесін беруде Махамбет дәстүрін жалғастырушы екені даусыз. Махамбет:

Тайманның ұлы Исатай

Ағайынның басы еді,

Алтынды ерді қасы еді, -деп суреттесе, Шернияз ақын:

-Сағынам ауызға алсам Исатайды!

Ер тумас ел жағынан ондай жайлы.

Қарадан халқы сүйіп «ханым» деген,

Жігіт ед төрт тұрманы түгел сайлы,-деп батыр бейнесін асқақтата бейнелеген.

Сонымен қатар Шернияздың тіл уытты, мысқыл мен әжуаға толы. Мақтап тұрып мақтамен бауыздайтын сөздерінен, ақынның ой ұшқырығы, сарказм мен иронияның өз мақсатына әдемі пайдалана алатыны таң қалдырады. Мәселен, -Байеке сіздің қызда жаман бар ма! Жамандар біз байғұста заман бар ма?-деп сөз сабақтайды. Баймағамбет сұлтан мен ауырып қалып, сауыққанымда ел қалай қуанды дегенде берген жауабы:

Сілкініп жабағы тай бесті ат болып,

Балапан ұядағы қанаттанған...

Жер үлкейіп, шөп көркейіп,

Тумаған ту мал балалап,

Күзді күні құс жұмыртқалап,

Жанның бәрі қыбырлап талаптанған.

Болмағанды болғандай етіп, мүмкін еместі мүмкін қылып суреттеп, тыңдаушысын сендіргенмен әр жағында ащы мысқыл жатқанын сеземіз.

Қорыта айтқанда, Шернияз Жарылғасұлы өз дәуірінің қарама-қайшылықты тұрмысын басынан кешірген тұлға. Исатай мен Махамбет көтерген ұлы арманның жоқшысы, хан алдында қасқайып тұрып теңдік сұраған жас шері, суырыпсалмалық ақындық дәстүрдің, шешендіктің, тапқырлықтың үлгісін бойына жинаған сөз зергері, қазақ ұлтының бірегей шайыры.

Пайдаланған әдебиеттер:

1.Р.Сыздықова. Қазақ әдеби тілінің тарихы, Алматы. 1993

- 2.Қ.Жұмалиев ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті, Орал,2010.
3. Х.Досмұхамедұлы. Таңдамалы. Алматы, 1998.
- 4.П.М.Мелиоранский. Краткая грамматика казак-киргизского языка, 1 б., СПб,1894 ж.